

יוסרי ח'זראן ומוחמד ח'לאילה

החברה הערבית בישראל ו"האביב הערבי"

מאמר זה בא להציע פרספקטיבה חדשה בחקר יחסי המיעוט הערבי עם מדינת ישראל. המאמר מתמקד בהשפעת המרחב כגורם מבני בעיצוב יחס המיעוט הערבי למדינת הלאום. המאמר בא לבחון את השפעת "האביב הערבי" הן על הדינאמיקה הפנימית של החברה הערבית והן על יחסה כלפי המדינה, שהרי ההיגיון ההיסטורי המכונן של האירוע המכונה "האביב הערבי" הוא התפרקות הסדר הקיים במישורים הקונספטואלי, החברתי והפוליטי. מגמת ההתפרקות הגיעה לשיאה עם פרוץ המהפכה בסוריה והתפרקות המודל הפלורליסטי של החברה הערבית במזרח התיכון. בהתאם, מחקר זה בא לטעון כי מגמת ההתפרקות הולידה מגמות מנוגדות בחברה הערבית בישראל. מחד גיסא היא העמיקה את המשבר של השיח הלאומי בקרב החברה הערבית בישראל והעצימה את השיח האזרחי כאנטי-תזה לשיח של המדינה היהודית, אך מאידך גיסא, העצימה ואף נתנה לגיטימציה ציבורית למסגרות ולזהויות לוקאליות ותת-לאומיות. המהפכות העממיות עוררו תחילה התלהבות נרחבת חובקת מפלגות בקרב הציבור הערבי, ציפיות אלה הלכו ודעכו ככל שהגל המהפכני הלך וזלג לארצות אחרות, ובעיקר לסוריה. מציאות זו של התפוררות ופירוק מעמידה את החברה הערבית בישראל במצב של מבוכה, דילמה ואנדרלמוסיה רעיונית, הנע בין אכזבה עמוקה מהמרחב הערבי לבין ניכור מעמיק כלפי מדינת הלאום היהודית המאיימת על מעמדם האזרחי. מכל מקום, האפקט ההרסני, האנרכיסטי והמלחמתי של המהפכות הללו העמיק את המגמות הפרגמטיות בקרב האוכלוסייה הערבית ויצר הזדמנות היסטורית לעיצוב מחדש של יחסי המדינה עם המיעוט הערבי.

מילות מפתח: אביב ערבי, מהפכות, שחיתות, דמוקרטיזציה, אסלאם פוליטי, אזרחות, ריאליזם.

בשלביו הראשוניים "האביב הערבי" עורר התלהבות רבה בקרב החברה הערבית,¹ אף כי הבעיה הפלסטנינית והמאבק נגד ישראל בלטו בהיעדרם מהמהפכות הערביות. האידיאולוגיות היו הנעדר הבולט ביותר במהפכות הערביות, וניתן לומר בכטחה כי עמי ערב יצאו בהמוניהם נגד כל האידיאולוגיות שהבטיחו מהפכנות, רפורמה, שוויון ורווחה כלכלית, אך בפועל הביאו למשטרים טוטליטריים, מדכאים ומושחתים, שהפכו למודל היברידי המשלב טוטליטריות רעיונית-פוליטית עם שחיתות ממוסדת. במובן מסוים

העצימו המהפכות הערביות את שיח האזרחות השוויונית בקרב המיעוט הערבי בישראל, אולם באותה מידה העמיקו את תחושות הבלבול והאכזבה מהמרחב הערבי. ההיסטוריה הסוציו-פוליטית של החברה הערבית מלמדת על מגמה דיאכרונית ועל קיומו של רצף היסטורי של התכתבות החברה הערבית עם המרחב הערבי, לא רק בנוגע לדפוסי ההתנהגות הפוליטית ולפוליטיקה של זהות, אלא גם ברמת השיח הפוליטי, הטקסט האדיאולוגי והאינטלקטואלי. בכל המובנים הללו החברה הערבית בישראל מגיבה למרחב הערבי, מושפעת ממנו, וממחישה הלכה למעשה כי היא רואה בעצמה חלק מאותו מרחב. עולמם הפוליטי של האזרחים הערבים אינו מוגבל ליישובי מגוריהם או לגבולות המדינה. הם מושפעים מן ההתפתחויות בעולם הערבי, שנחשב חלק מן "האני המורחב" שלהם (שקד, 2012). זאת בניגוד לגישה הקונבנציונאלית האופיינית למחקרים רבים על החברה הערבית בישראל, אשר מתמקדים אך ורק ביחסי המיעוט הערבי עם המדינה.² מחקר זה בא להציע פרספקטיבה חדשה ולבחון את השאלה כיצד השפיעה מגמת ההתפרקות שהלכה והשתלטה על המרחב הערבי הן על הדינאמיקה הפנימית של החברה הערבית והן על יחסה כלפי המדינה, שהרי ההיגיון ההיסטורי המכונן של האירוע המכונה "האביב הערבי" הוא התפרקות הסדר הקיים במישור הקונספטואלי, החברתי והפוליטי. מגמת ההתפרקות הגיעה לשיאה עם פרוץ המהפכה בסוריה והתפרקות המודל הפלורליסטי של החברה הערבית במזרח התיכון. בהתאם, מחקר זה בא לטעון כי מגמת ההתפרקות הולידה מגמות מנוגדות בחברה הערבית בישראל. מחד גיסא היא העמיקה את המשבר של השיח הלאומי בקרב החברה הערבית בישראל והעצימה את השיח האזרחי כאנטי-תזה לשיח של המדינה היהודית, אך מאידך גיסא, העצימה ואף נתנה לגיטימציה ציבורית למסגרות ולזהויות לוקליות ותת-לאומיות. המהפכות העממיות עוררו תחילה התלהבות נרחבת חובקת מפלגות בקרב הציבור הערבי בישראל משתי סיבות. הראשונה היא העובדה שעמי ערב יצאו בתנועות מחאה המוניות לא אלימות אשר הביאו לנפילתם של משטרים דיקטטוריים-טוטליטריים הנתמכים על ידי המערב. המהפכות העממיות שפרצו במיוחד בתוניסיה ובמצרים הפריכו מבחינתם של אזרחים ערבים רבים בישראל את התפיסה המתנשאת של Arab Defeatism.³ שנית, המהפכות העממיות שפרצו בתוניסיה ובמצרים הביאו לנפילתם של שני משטרים דיקטטוריים, מושחתים ופרו-מערביים, עוררו ציפיות רבות בקרב הציבור הערבי בישראל לא רק עקב מה שנתפס כהזדמנות היסטורית לקידום תהליכי דמוקרטיזציה וליברליזציה בעולם הערבי, אלא גם בשל נפילתם של משטרים פרו-מערביים שמיסדו את החולשה הערבית מול ישראל. הרי סוף-סוף יצאו עמי ערב בהמוניהם ושברו את מחסום הפחד וחוסר האונות שאחז בהם במשך עשרות שנים, ובתנועת מחאה עממית אותנטית הצליחו להפיל את המשטרים הדיקטטוריים. אמל ג'מאל (2014) תיאר זאת באופן קולע:

מהפכות האביב הערבי היו פוטנציאל להשתחרר לא רק מהסמכות האוטוריטארית, אלא גם מעצם חוסר האונים הפוליטי והשתיקה הרועמת של עמים ערביים שלמים הנאנקים תחת עול הניצול והעושק של קבוצות מצומצמות של אינטרסנטים. קול ההמון עורר השראה בציבור הפלסטיני בישראל, אשר משווע להתפתחויות שיחזירו את האומה הערבית להיסטוריה.

אולם מעבר לזה היה ממד פנימי מובהק הקשור בשיח הפוליטי והאידיאולוגי המתנהל בין האליטה האינטלקטואלית והפוליטית של הציבור הערבי לבין המדינה והציבוריות היהודית-ישראלית. מהפכות אלו והציפייה לדמוקרטיה שתבוא בעקבותיהן שחררו את האליטה הפוליטית והאינטלקטואלית של הציבור הערבי בישראל משיח ההצטרפות מול הציבוריות הישראלית, שהרי תמיד נטען בצד הישראלי כנגד כל קובלנה או תלונה על מדיניות הקיפוח כלפי המיעוט הערבי כי ישראל היא המדינה הדמוקרטית היחידה במזרח התיכון, וכי המיעוט הערבי לא היה נהנה מזכויות פוליטיות לו היה חי תחת משטרי הרודנים הערבים. וכן נאמר, כי בהשוואה למצבם של הערבים במדינות ערב השכנות – מצבם של האזרחים הערבים בישראל טוב יותר, והם נהנים מרווחה כלכלית בצל המדינה הדמוקרטית.

במובן הזה, "האביב הערבי" נתפס, לפחות בשלביו הראשוניים, כהתפתחות חיובית אשר השמיטה את הקרקע מתחת לרגליו של שיח זה, שתמיד ניסה לאתגר את השיח האנטי-ממסדי והאנטי-ציוני על ידי השוואת מצבם של הערבים בישראל לזה של אחיהם בארצות השכנות. המהפכות העממיות פטרו את האינטלקטואל הערבי מחובת ההצטרפות וההתגוננות כנגד מה שכינה משכיל ערבי "המזרחנות הישראלית הסטריאוטיפית ואף הגזענית שדחתה כל תקווה לדמוקרטיזציה בעולם הערבי והצדיקה את הרודנות בו". זמן קצר לאחר נפילת המשטרים בתוניסיה ובמצרים כתב מוהנד מוצטפא כי הפרספקטיבה הביטחונית ואף הגזענית, המאפיינת את המזרחנות הישראלית והמערבית, מונעת מהן מלהבחין בתהליכי שינוי עמוקים שעברו על תנועות האסלאם הפוליטי, ובקיום זרמים שונים בגישתם למדינה, לדמוקרטיה, לחברה ולמערכ. מוצטפא ראה במהפכות הללו הוכחה נחרצת לכישלון המזרחנים שהדגישו את הניגוד בין התרבות הערבית והאסלאמית לבין הדמוקרטיה (מוצטפא, 2011). בנימה חיובית לא פחות כתב אסעד גאנם (2013) כחודש ימים לפני ההפיכה הצבאית במצרים ביוני 2013:

בסוף 2010 ותחילת 2011 עברה על העולם הערבי טלטלה רחבת היקף שקיבלה את הכינוי 'האביב הערבי'. כיום, יותר משלוש שנים לאחר מכן, מתקיים דיון מקיף על מידת ההצלחה של האירועים הללו לשנות את העולם הערבי. רוב הדיונים מתמקדים בהשוואה פשטנית בין המצב לפני 'האביב הערבי' ואחריו, תוך התמקדות במידת ההצלחה בשינוי המשטר, במידת היציבות, כאלימות שנלוותה לאירועים, בעלייתם של כוחות שדוכאו במשך עשורים לקדמת הבמה, ובעיקר בתפקיד ובמקום

של התנועות האסלאמיות במשטר החדש שמתפתח בהדרגה במקצת מדינות ערב, ובמצב הכלכלי וברמת הביטחון האישי. אני, שטבעתי את הכינוי 'האביב הערבי' במאמר שפרסמתי באל-ג'זירה נט' מיד עם תחילת האירועים, סבור כי האירועים שהתרחשו בעולם הערבי חשובים מאין כמותם וכי אין להם אח ורע בהיסטוריה הערבית המודרנית. למעשה, אין להם אח ורע גם בהיסטוריה הערבית הקדם-מודרנית, מלבד השליחות של הנביא מוחמד במאה השביעית, והתפשטות האסלאם בשנים לאחר מכן. האביב הערבי חשוב מאין כמוהו לא משום השינויים הפוליטיים שהוא מחולל (במאה העשרים כבר היו אירועים היסטוריים שחוללו שינויים פוליטיים דרסטיים, כגון ההפיכות בשנות החמישים והשישים) – חשיבותו ההיסטורית של 'האביב הערבי' טמונה במרכזיותו של האזרח וההמון בהנעת השינויים.

ציפיות אלה הלכו ודעכו ככל שהגל המהפכני הלך וזלג לארצות אחרות. אומנם הניצנים הראשונים של ההסתה הערבי "החלו להופיע לאחר פרוץ המהפכה בלוב והתערבות נאט"ו במלחמה נגד משטרו של קדאפי והדרך הזוועתית והברוטאלית שבה חוסל הרודן הלובי,⁴ אולם הייתה זו ההתקוממות העממית בסוריה אשר פילגה את החברה הערבית בצורה חסרת תקדים. הפילוג הלך והעמיק ככל שהמהפכה הידרדרה לפסים אלימים וככל שמלחמת האזרחים בסוריה הלכה והחריפה, ואיתה נחשפה מידת השבריריות של המרקם החברתי הערבי ולא רק של המרקם המדינתי. המיליטריזציה של המהפכה בסוריה ופרוץ מלחמת האזרחים בה יצרו מבוכה אמיתית בקרב הציבור הערבי ופילגו את הציבוריות הערבית בישראל באופן דיכוטומי בין שני מחנות, האחד מזדהה עם המשטר ורואה במהפכה הסורית קונספירציה החותרת להפלת המודל של המשטר הלאומי הערבי האחרון והמשטר התומך בהתנגדות לישראל, והאחר רואה במשטר הבעת' משטר טוטליטרי עדתי הטובח בכני עמו. קריאה פסימית של המהפכה בסוריה משתקפת נאמנה בספרו עב הכרס של עזמי בשארה על סוריה (בשארה, 2014). בספר מוצגות שתי תובנות מרכזיות, הראשונה קובעת כי המהפכה הסורית מהווה אירוע מכונן מיוחד במינו לא בשל התהליכים שהובילו להתפרצותה, אלא בשל התהליכים שהיא מולידה, בין אם מלחמה עדתית מתמשכת ובין אם מדינה כושלת. השנייה היא הקטסטרופה העדתית המתחוללת במזרח הערבי, שהרי מלבד ההידרדרות במדרון המלחמה העדתית חשפה המהפכה את עומק השתרשות העדתיות במבנה החברתי והפוליטי של המרחב הערבי. בשיח האקדמי העוסק במעמדו של המיעוט הערבי בישראל קיימות שלוש אסכולות מרכזיות. הראשונה נקראת תזת הפוליטיזציה, והיא פותחה בידי הסוציולוג סמי סמוחה. לפי תזה זו, מערכת היחסים בין ערבים ליהודים מושפעת מגורמים חיוביים ושלייליים. כוחות חיוביים מרככים את המגמות השליליות, על כן מערכת היחסים בין שני הצדדים אינה רק של משבריות, עימות ואלימות. סמוחה משוכנע כי היהודים והערבים עברו את סף ההסתגלות וההשלמה זה עם עצם קיומו של האחר: הרוב היהודי השלים עם קיומו

של מיעוט ערבי, ואילו המיעוט הערבי השלים עם עובדת קיומה של המדינה ועם היותו מיעוט במדינת ישראל (Smootha, 1984). לטענתו של סמוחה, הפוליטיזציה ניזונה משני תהליכים בסיסיים העוברים על החברה הערבית, האחד זכה לכינוי "ישראליוזציה", והוא הקושר את הערבים למדינה תוך הדגשת הממד האזרחי בדפוסי התנהגותם. האחר הוא תהליך הדמוקרטיזציה של המשטר בישראל, המאפשר לאזרחים הערבים להתארגן כקבוצת אינטרס (סמוחה, 1998).

לעומת תזת הפוליטיזציה קיימת תזת ההקצנה, אשר גורסת כי המיעוט הערבי והרוב היהודי נמצאים בתהליך היסטורי של ניכור הדדי, התרחקות ועימות פוטנציאלי. לטענתם של אלה המצדדים בתזת ההקצנה, תהליכי הפלסטיניזציה והאסלאמיזציה הם ביטויים מובהקים של הקצנה ביחסו של המיעוט הערבי כלפי המדינה. לפי תזה זו, שני ציוני דרך משמעותיים שאירעו בעשור האחרון מאששים את טיעוניה: מאורעות אוקטובר 2000 מחד גיסא, ופרסום ארבעת מסמכי החזון מאידך גיסא (שיפטן, 2005; 2011).

לצד שתי תזות מנוגדות אלה קיימת אסכולה שלישית, שניתן לכנותה "תזת המשבריות" או "התודעה הכפולה". לפי אסכולה זו, המיעוט הערבי בישראל לא ידע התפתחות נורמאלית, כך שהזהויות הלאומית והאזרחית של האזרחים הערבים אינן שלמות. המשבריות בהויותם של האזרחים הערבים מתבטאת בשלושה רבדים: היעדר קונצנזוס פנימי באשר לסדר יום לאומי של החברה הערבית, משבר כרוני ביחסים עם המדינה ועם הרוב היהודי ושוליות בתוך התנועה הלאומית הפלסטינית (Rouhana & Ghanem, 1998). המשבריות, לפי ג'מאל, נובעת מהתודעה הכפולה, שלפיה שתי השייכויות אינן שוות ואינן מאוזנות בהכרח. בבסיס השייכות הערבית-פלסטינית עומד ממד תודעתי ותרבותי, ואילו הממד הישראלי מקבל ביטוי אינסטרומנטלי הנובע מעצם היעדר זהות ישראלית המנותקת מהמרכיב היהודי (Jamal, 2009; ג'מאל, 2018).

מאמר זה ממקם עצמו בין תזת המשבריות והתודעה הכפולה לבין תזת הפוליטיזציה, אם כי תוך הדגשת הטיעון כי האפקט של המרחב רק העצים את תחושת המשבריות, וכי הנטייה ההולכת וגוברת לשיח האזרחי היא מעין ניסיון מצידו של המיעוט לחלץ עצמו מכבלי המשבריות ולנסות לממש את אזרחותו בסיפים מקסימאליים. דפוסי השיח שהתפתחו בחברה הערבית מאז פרוץ "האביב הערבי" מבטאים את השייכות התודעתית למרחב, אולם באותה נימה, התעצמות המגמה האזרחית משקפת החרפה של תחושת המשבריות. המיעוט הערבי מנסה למקסם את היתרונות התועלתניים הנגזרים מזהותו האזרחית, או כלשונו של ג'מאל: "ניצול מבנה ההזדמנויות הקיים באופן הרציונאלי ביותר האפשרי" (ג'מאל, 2018: 104). מכאן, העצמת השיח האזרחי היא תולדה של תסכול ושל התגברות התחושה הכללית כי המרחב הערבי חדל מלהיות עוגן נפשי או מוראלי עבור המיעוט הערבי בישראל.

“האביב הערבי” – תיאורו של אירוע מכונן

תחילת אירועי “האביב הערבי” נעוצה בסוף שנת 2010, בתוניסיה. צעיר מובטל בשם מוחמד בועזיזי הצית עצמו למוות לאחר שהשלטונות מנעו ממנו להפעיל דוכן לממכר ירקות. מותו הצית גל מהומות בתוניסיה, שהביא ב־14 בינואר 2011 לעזיבתו של זין אל־עאבדין בן עלי את ארמון הנשיאות ולהעברת השלטון. המהומות בתוניסיה הביאו להתערורות כמצרים, שהתרחשה ב־26 ביוני 2010 סביב הכאתו למוות של צעיר מצרי בשם ח'אלד סעיד, וכך, חצי שנה מאוחר יותר, ב־25 בינואר 2011, החל גל מהומות שהוביל ב־11 בפברואר 2011 להפלתו של הנשיא חוסני מובארכ. בלוב היה זה מעצרו של עורך הדין צבחי תרביל ב־15 בפברואר 2011 שהוליד את ההפגנות נגד השלטון. בסוריה היו אלה נערים שנעצרו בעיירה דרעא לאחר שריססו כתובות נגד השלטון באמצע מרץ 2011, ואילו בתימן היה זה מעצר של פעילת זכויות האדם והעיתונאית, תוכל כרמאן, על ידי המשטר ב־23 בינואר 2011. בספרם הגל השלישי עמדו אלי פודה ואון וינקלר (פודה ווינקלר, 2017) על הסימבוליות של אירועים אלו ועל הקשרם לסיבות לפרוץ “האביב הערבי”. גם הממלכות הערביות של חצי האי הערבי הושפעו מגלי ההדף של “האביב הערבי”, בעיקר בחריין, שגל המחאה בה דוכא ביד קשה לאחר התערבות צבאית של ערב הסעודית (רבי, 2016).

הדעה הרווחת בספרות המחקרית שנכתבה על אירועי “האביב הערבי” מייחסת אותם לתמורות הסוציו־אקונומיות שידעו מדינות ערב בעידן הפוסט־קולוניאלי. ג'ילבר אשקר מדגיש בספרו *The People Want* את המרכיב הסוציו־אקונומי של “האביב הערבי”. אשקר מציב במרכז את תהליכי הליברליזציה הכלכליים ואת ההפרטה של המגזר הציבורי שביצעו המדינות השונות בשנות השבעים. תהליכים אלה הביאו להשתלטות קומץ של אנשי האליטות על החברות שהופרטו, וליצירת מערכת סבוכה של שחיתות ושל קידום מקורבים, מערכת שממנה נהנתה רק שכבה צרה ולא האזרח הפשוט. התפתחה מערכת פוליטית שחיברה בין משפחת השליט לבין קבוצות שונות בעלות אינטרסים כלכליים במבנה שניתן לכנותו “ג'מלוכיה” – שילוב של המילה “ג'מהוריה” (רפובליקה) עם המילה “מלכיה” (מונרכיה). מרכיב נוסף הוא האבטלה שהייתה גבוהה בכל חלקי החברה: נשים, צעירים, משכילים. השכבה הצעירה והמשכילה שהתפתחה בארצות ערב מצאה עצמה במבוי סתום מבחינה תעסוקתית ונאלצה לנסות ולהגר למדינות אחרות (רבי, 2016). הליברליזציה, הסחר החופשי ופתיחת השערים בפני השקעות זרות, שנכפו מטעם קרן המטבע והבנק, הורידו את ערך המשאבים והביאו לכרסום במערכת הרווחה הממשלתית, דבר שפגע בעיקר בשכבות החלשות. בנוסף, הסובסידיה ושיפור תנאי השכר לא ממש הועילו למעמד הפועלים, כשם שלא סייעו לצמיחה (קאדרי, 2016).

על הבסיס הסוציו-אקונומי מוסיף אשקר רובד נוסף: כיבוש עיראק על ידי ארצות הברית ותהליך "הפצת הדמוקרטיה" של ממשל בוש הביאו להתערערות היציבות באזור ולעלייה של קולות אופוזיציה וחוסר שביעות רצון, קולות שהיו מדוכאים עד להתערבות האמריקאית (Achcar, 2013).

במבוא לספרם *The Arab Spring* מעמידים מארק האס ודויד לש (Haas & Lesch, 2013) את היווצרותה של שכבת צעירים גדולה כמקור לאירועי "האביב הערבי". הם טוענים כי מדינות ערב סבלו מחוסר איזון בהתפלגות הגילאים בחברה, וכי החברות הערביות הכילו יותר צעירים מכפי יכולתן. הנתון שלפיו כשליש מהאוכלוסייה במדינות ערב הוא בטווח הגילאים 10-24 משמש את האס ולש להוכחת חוסר האיזון בהתפלגות האוכלוסייה. קישורו של נתון זה למחקרי עבר שמצאו מתאם חיובי בין גודל שכבת הצעירים באוכלוסייה לבין לחץ בזירה הפוליטית והחברתית, וכן העובדה כי במדינות שבהן אחוז הצעירים באוכלוסייה גדול היה היקף ההפגנות הנרחב ביותר, הובילו את האס ולש להצביע על התפלגות האוכלוסייה כמוטיב המרכזי שגרם לאירועי "האביב הערבי".

בפרק החותם את ספרם של השניים מייחס ג'יימס ל. גלווין (Gelvin, 2013) את פרוץ "האביב הערבי" בעיקר למדיניות ניאוליברלית של הממשלים הערבים לאורך שנות השבעים, מדיניות שמקורה בלחץ מתמשך של ארצות הברית ושל בנקים בינלאומיים. לטענתו, המדיניות החדשה ערערה את מערכת היחסים שנוצרה לאחר מלחמת העולם השנייה בין השלטון לבין נתיניו ולא סיפקה פתרונות לבעיות הגידול הדמוגרפי, האינפלציה והאבטלה. בהקשר זה מדגיש מארק לינץ' (Lynch, 2012) בספרו *The Arab Uprising* את תפקידה המרכזי של המדיה החברתית והתקשורת המודרנית, שיצרו "מרחב ציבורי ערבי חדש" לפרוץ "האביב הערבי". ג'ון קול (Cole, 2014) עוסק בספרו *The New Arabs* בהתפתחות דור ה-Y בחברות הערביות, דור אשר שינה את המרקם החברתי. דור ה-Y, שמוגדר על ידי קול כילידי 1977-2000 שמהווים כשליש מהחברה הערבית במדינות השונות, הוא שהוביל והנהיג את המחאה נגד הסדר הפוליטי-הכלכלי, שלא היה בו יותר כדי לענות על ציפיותיו של דור זה. בנוסף, גם חיבורם של פודה ווינקלר (2017), שהוזכר לעיל, מחזק את הדינאמיקה הכלכלית המשברית אשר הולידה את "האביב הערבי".

המיעוט הערבי והמרחב הערבי: אנומליה של תודעה כפולה

מאז כינונה הייתה נקודת המוצא של ישראל בהתייחסותה לאוכלוסייה הערבית זו הביטחוניות, והיא ראתה באוכלוסייה זו גורם עויין. עוצמת השיקול הביטחוני בעיצוב המדיניות הרשמית כלפי הערבים, לצד הצביון הלאומי, הולידו מצב כרוני של קיפוח

והיעדר שוויון זכויות, על אף הבטחתה והצהרתה של המדינה, כפי שבאה לידי ביטוי במגילת העצמאות, לקיים שוויון זכויות מלא לכל תושביה (לביא, 2016).

זהותם של הפלסטינים אזרחי ישראל נושאת בתוכה עולמות תוכן שונים. במשך שנים הושפעה זהותם מהסכסוך הישראלי-ערבי הרחב וניזונה ממנו. היא לא הייתה חסינה מהשפעתם של תמורות ואירועים שונים בעולם הערבי, ועד עצם היום היא נתונה להשפעת התהפוכות השונות במרחב הערבי, אם כי עוצמת ההשפעה השתנתה מעת לעת, כפי שאנו יכולים לראות בחלק זה של המאמר. ההווה הפוליטית של המיעוט הערבי בישראל מתוארת כרפלקציה של "תודעה כפולה". המיעוט הערבי מפתח שייכות לאומית וסנטימנטלית לעם הפלסטיני ולמרחב הערבי, אולם בה בעת הוא מחובר אינסטרומנטלית ורציונאלית למציאות הישראלית (Jamal, 2009). קביעה זו מחזקת את הנחת היסוד של מאמר זה כי המיעוט הערבי בישראל מתכתב בעוצמה עם המרחב הערבי על אף זיקתו הרציונאלית למרחב הישראלי. גם הרוח האסטרטגי שפרסם לאחרונה מרכז אעלאם, פרי עטם של מספר חוקרים ואקדמאים ערבים, מדגיש את הזיקה האורגנית בין החברה הערבית בישראל לבין המרחב האזורי, ואף רואה בכך משום תופעה טבעית ואפילו רציונאלית-חיונית למדי מבחינתה של החברה הערבית, שהרי שייכות המיעוט הערבי למרחב היא חלק בלתי נפרד מזהותו הפוליטית, התרבותית והחברתית. יתר על כן, לדבקות בשייכות למרחב ישנו הסבר רציונאלי, והוא חתירתו של המיעוט הערבי להסיר מעליו את כבלי החולשה המבנית הנובעים מעצם היותו מיעוט לאומי במדינת לאום יהודית. ההזדהות עם המרחב או ההגשת השייכות אליו, יש בה משום ניסיון לפרוץ את המגבלות והנחיתות הנגזרות ממדיניות האפליה וההדרה שמדינת ישראל נוקטת כלפי המיעוט הערבי.⁵ פרדיגמה זו תהווה נקודת המוצא של המאמר הנוכחי בניסיונו לבחון את השפעות "האביב הערבי" על החברה הערבית בישראל.

המלחמה בשנת 1948 הטביעה את חותמה על הפלסטינים בישראל, היא יצרה בקרבם תחושת פחד, ניכור, תבוסה והשפלה. הפלסטינים, שהפכו למיעוט על רקע תוצאות המלחמה, נקלעו אל תוך מסגרת פוליטית חדשה שלא הכירה בהם כקולקטיב בעל זכויות לאומיות ייחודיות. מה גם שהם הוכנסו למרחבים מוגדרים שהוכפפו למערכת שליטה קפדנית במשך שני עשורים (בויםל, 2007; כהן, 2006; לוסטיק, 1985). הלב התבוסה היה גורם מכונן בעיצוב ההתנהגות הפוליטית של האזרחים הערבים בעשור הראשון שלאחר הקמת המדינה היהודית. עשור זה התאפיין במחאה פוליטית מוגבלת למדי, כתוצאה ישירה מהלב התבוסה מ-1948 ובשל חששם של הפלסטינים שנותרו בישראל לגורל דומה לזה של היישובים שהוחרבו ופוננו מתושביהם (מצא, 2016).

כבר בשנת 1956 התחדד הקשר שבין ההתפתחויות הפוליטיות במרחב הערבי לבין ההתפתחויות הפוליטיות בקרב הערבים בישראל. כמו באזורים אחרים בעולם הערבי, המיעוט הערבי בישראל לא נשאר אדיש לאידיאולוגיה הלאומית הפן-ערבית המהפכנית

מבית מדרשו של הנאצריזם. הקמת החזית העממית בשנת 1958 ותנועת אל-ארד' שנה לאחר מכן היו במידה רבה הד ישיר לעליית קרנה של הערביות המהפכנית במרחב. במידה מסוימת, הממסד הישראלי זיהה את "אסרת אל-ארד" עם הגל המהפכני של הפן-ערביות, והוצאתה מחוץ לחוק הייתה על רקע זה (ג'אנס ומוסטפא, 2009; פלד, 1993). כשם שהאחדות בין מצרים לסוריה הובילה להקמת "החזית העממית" כקואליציה בין הזרם הקומוניסטי והזרם הלאומי בקרב הערבים בישראל, כך גם פילוגים בעולם הערבי השתקפו בנוף הפוליטי של החברה הערבית בישראל. האחדות בין המפלגה הקומוניסטית לזרם הלאומי התפרקה על רקע הוויכוח בין ברית המועצות לבין הנשיא המצרי ג'מאל עבד-אל-נאצר בכל הנוגע להפיכה של עבד אל-כרים קאסם בעיראק. הקומוניסטים הערבים עמדו איתן לימין עמדתה של ברית המועצות, שתמכה בהפיכה בעיראק, ואילו פעילי הזרם הלאומי קיבלו ללא סייג את עמדתו של נאצר. כתוצאה מחילוקי הדעות בין שני הזרמים התפרקה החזית העממית (בויםל, 2007). גם במישור הפוליטיקה של זהויות הייתה המגמה בקרב המיעוט הערבי בישראל רפלקציה לזו הדומיננטית במרחב הערבי, כפי שמתאר זאת מאג'ד אלחאג' (2000): "המרכיב הפן-ערבי המשיך להיות דומיננטי בזהותם של הערבים בישראל עד למלחמה ב-1967". לדבריו, מאז תבוסת צבאות ערב החל להתפתח פרטיקולריזם לאומי בדומה למגמה שאפיינה את המרחב הערבי בכללותו. למפגש המחודש בין הפלסטינים בישראל לפלסטינים בגדה המערבית וברצועת עזה היו השלכות כבדות משקל על הציבור הערבי בישראל (Smootha, 1989) מפגש זה התרחש במקביל לעליית קרנה של ההתנגדות הפלסטינית והתחזקות מעמדו של אש"ף, דבר שהביא בתורו להגברת תהליך הפלסטיניזציה בקרב הציבור הפלסטיני במדינת ישראל (אלחאג', 2000). ביטויי המעשי היה כינונם של המוסדות הלאומיים הערביים במדינת ישראל. כך, בשנת 1974 הוקם הוועד הארצי לראשי הרשויות המקומיות הערביות, בשנת 1975 הוקמו מועצות התלמידים בבתי הספר התיכוניים, ועדי הסטודנטים הערבים באוניברסיטאות הישראליות והוועדה להגנה על האדמות. אלה הובילו את המחאה של הפלסטינים אזרחי ישראל נגד מדיניות הממשלה (אלחאג' ורוזנפלד, 1990; ג'אנס ומוסטפא, 2009). אירועי ה-30 במרץ 1976, הידועים בשם "יום האדמה", היו ביטוי מובהק להתחזקות הרגשות הלאומיים בקרב האזרחים הערבים במדינת ישראל, ועד מהרה הפך יום זה לאירוע לאומי מכוונן בעיצוב התודעה הלאומית של החברה הערבית בישראל (בשיר, 2006; נח'לה, 2011).

רצף האירועים והמגמות מאז 1948 מלמד על התכתבות ברורה בין ההתפתחויות והתמורות הפוליטיות במרחב הערבי לבין ההתפתחויות הפוליטיות בקרב הפלסטינים אזרחי מדינת ישראל. עליית קרנה של ההתנגדות הפלסטינית לאחר מלחמת 1967 ומלחמת יום הכיפורים בשנת 1973 עמדה ברקע התמורות שאפיינו את הפוליטיקה הלאומית של החברה הערבית בתחילת שנות השבעים, בעיקרן הקמתם של הארגונים

הלאומיים בין השנים 1974 ו-1975, ניצחון החזית הדמוקרטית בבחירות המוניציפליות בנצרת בשנת 1975, ההתקוממות העממית ב"יום האדמה" והקמת חד"ש בשנת 1977. כל אלה עיצבו מחדש את ההתנהגות הפוליטית של האזרחים הערבים. אין ספק כי דפוסי ההתארגנות והשיח הפוליטי האנטי-ממסדי שהחלו וגברו בשנות השבעים היו במידה מסוימת גם רפלקציה למה שניתן לכנותו "השלב המהפכני" בהיסטוריה של התנועה הלאומית-הפלסטינית.

באינתיפאדה הראשונה, שפרצה בשנת 1987, הייתה עדות נוספת לזיקה שבין ההתרחשויות וההתפתחויות הפוליטיות במרחב הערבי בכלל ובמרחב הפלסטיני בפרט, ובין התנהגותם הפוליטית של הפלסטינים אזרחי ישראל. בעיצומה של האינתיפאדה הראשונה, שהאיצה את תהליכי הפלסטיניזציה בקרב הפלסטינים אזרחי ישראל, ידעה הזירה הרגיונלית והבין-לאומית שני אירועים מכוננים שהיו להם השלכות חשובות על החברה הערבית בישראל: מלחמת המפרץ השנייה וקריסתה של ברית המועצות. לשני אירועים אלה הייתה השפעה מכרעת על האזרחים הערבים בישראל: הם העמיקו את הפיצול והקרע הפנימי בתוך החברה הערבית והחלישו את הפעילות הפוליטית בקרבה (אוסצקי-לזר וג'אנס, 1991). בתגובה לאירועים ולהתרחשויות בעולם בכלל ובמרחב הערבי בפרט הייתה בבחירות לכנסת 1992 ירידה של 4% בשיעורי ההצבעה של הערבים, מ-73% בשנת 1988 ל-69% בשנת 1992 (רכס, 1993). לצד זאת הייתה עלייה בשיעורי ההצבעה למפלגות היהודיות והציוניות וירידה בשיעורי ההצבעה למפלגות הלא-ציוניות, לרבות חד"ש, מ-58% בשנת 1988 ל-47% (אוסצקי-לזר וג'אנס, 2001). הסכמי אוסלו הגבירו את הזרות וההדרה של האזרחים הערבים, שהרגישו שוליות כפולה על רקע הדרתם הן מסדר היום הישראלי והן מסדר היום של התנועה הלאומית הפלסטינית (אלחאג', 2007). עקב כך הייתה ירידה בכוחן של המפלגות שהדגישו את המרכיב האזרחי והלוקלי על רקע ויתורה של התנועה הלאומית הפלסטינית על האזרחים הערבים ותפיסתם כסוגיה פנים-ישראלית (ג'מאל, 2002; ג'אנס, 1996).

בד בבד עם התחייה הלאומית במרחב הפלסטיני, שהשפיעה על התחזקותה של הזהות הלאומית בקרב הציבור הערבי והגיעה לשיאה בשנות ה-70 ועד לאמצע שנות ה-80, חלה עלייה גם במשקלה של הזהות הדתית-אסלאמית. המוסלמים בישראל לא נותרו אדישים להתחזקות מגמת ההדרה והאסלאמיזציה ששטפו את האזור מאז ראשית שנות השבעים. עלייתו של האסלאם הפוליטי כחלופה אידיאולוגית לערכיות המהפכנית החלה למצוא הדים בקרב האוכלוסייה הערבית-מוסלמית כבר בשנות השבעים (עלי, 2014). בשנת 1972 הוביל השייח' עבדאללה נימר דרוויש את הקמתו של הגרעין הראשון לתנועה האסלאמית במדינת ישראל. מהלך זה היה הד למגמה האידיאולוגית שאפיינה את המרחב מאז שנות השבעים. פעילות זו קיבלה תנופה אחרי המהפכה האיראנית בשנת 1979. נוסף להשפעת המהפכה האסלאמית באיראן, מן הראוי לציין את הסכם

העלייה לרגל למכה שנחתם בשנת 1978, שבגינה הוענקה לראשונה לפלסטינים אזרחי ישראל הזכות לעלות למכה בסעודיה ולקיים את מצוות הדת (אל-עומרה ואל-חאג') לפי ההלכה והדת האסלאמית. המפגש במכה עם מוסלמים אחרים בעולם יצק תוכן דתי לזהותם הלאומית של הפלסטינים אזרחי ישראל וגרם אף הוא להתחזקותה של הזהות האסלאמית ולבלימת כוחה הפוטנציאלי של הזהות הלאומית.

גם הפילוג שידעה התנועה האסלאמית באמצע שנות התשעים היה ריאקציה למרחב הערבי. אומנם לפילוג זה קדמו מחלוקות סביב נושאים וסוגיות רבים, אולם ברור כי המחלוקת המהותית העיקרית נסבה סביב התהליך המדיני בין אש"ף לישראל. הפילוג בא על רקע פסיקתו של השיח' יוסף אל-קרד'אוי, האוסרת על המוסלמים בישראל להשתתף בבחירות לכנסת. הפילוג עצמו אירע על רקע התערבותו של המרחב במחלוקת הפנימית בתוך התנועה, והיה זה פסק ההלכה של השיח' קרד'אוי אשר הביא להכרעה בדבר הפילוג (מוסטפא, 2011).

תהליך אוסלו והחלטתו ההיסטורית של אש"ף לקבל את עקרון חלוקת הארץ נתפסו בעיני האליטה הפוליטית והאינטלקטואלית של החברה הערבית בישראל כהוצאת המיעוט הערבי בישראל ממסגרת הפתרון העתידי. בהקשר הזה יש לראות בהקמת הברית הלאומית הדמוקרטית, בעלייתו של שיח האומה המדינית מבית מדרשו של עזמי בשארה ובמסמכי החזון בשלב מאוחר יותר, במידה מסוימת מעין תגובה לתחושת המצור שהתעצמה בקרב המיעוט הערבי בישראל נוכח הפנמה הולכת וגוברת כי ההסדר העתידי של הבעיה הפלסטינית לא יכלול את המיעוט הערבי בישראל. במובן הזה, תגובת המיעוט הערבי לאוסלו הייתה שכלול השיח הפוליטי המאתגר את ההגמוניה של הרעיון הציוני בישראל (ג'מאל, 2002; 2005).

המודל התיאורטי אשר מציעה אריין ג'ין (Jenne, 2004) בנוגע למיעוט ההונגרי ביוגוסלביה לשעבר מציג פרדיגמה תיאורטית-משולשת, אשר לפיה מערכת היחסים בין מיעוט לאומי לבין מדינת רוב לאומי אינה מערכת יחסים דו-צדדית, אלא מערכת יחסים תלת-ממדית של קבוצת מיעוט, מדינת הרוב הלאומי ולובי חיצוני. על כן, יחסי המיעוט עם המדינה מושפעים באופן ניכר מקיומו של שחקן פוליטי שלישי. לפי הפרדיגמה המוצעת, סף התביעות של קבוצת המיעוט הלאומי כלפי המרכז הפוליטי של המדינה מושפע מנתון משתנה של תמיכה או היעדר תמיכה של לובי חיצוני. סף תביעות זה עולה לאור תמיכתו של הלובי ויורד בהיעדר תמיכת הלובי. מודל זה הוא כורח המציאות לאור העובדה כי מתוך מאה ועשרה קונפליקטים אלימים רק שמונה מקרים לא היו בין קבוצת מיעוט לבין מדינות רוב סביב תביעותיה של קבוצת המיעוט להגדרה עצמית כלשהי. סף התביעות של המיעוט הלאומי כלפי המדינה נתון להתמקחות, והוא נע בין העדפה מתקנת, אוטונומיה תרבותית ואוטונומיה טריטוריאלית לבין גישות אירינדטיות (Jenne, 2004: 733). על אף העובדה כי יחסיו של המיעוט הערבי עם המדינה אינם רק

של הוויה קונפליקטואלית, וחרף העובדה כי המרחב הערבי אינו ממלא את הפונקציה של לובי חיצוני תומך, עדיין יש במודל זה כדי למסגר את מאמרו מבחינה תיאורטית. בהכללה גסה ניתן לטעון כי המציאות הפוליטית של החברה הערבית היא זו של מיעוט לאומי – מדינה – קבוצת אָם, כאשר המרחב הערבי משמש מבחינת המיעוט הערבי כקבוצת אָם. אומנם מבחינת המיעוט המרחב הערבי אינו משמש כלובי תומך או פעיל, אולם יחסיו של המיעוט עם המדינה מושפעים באופן שלא ניתן לבטלו ממידת הלכידות והעוצמה של המרחב. על כן, היחלשות המרחב כתוצאה ממגמת ההתפרקות שנוותה ל"אביב הערבי" משליכה על יחסו של המיעוט הערבי כלפי המדינה ומשפיעה על סף תביעותיו ממנה.

השיח המבולבל כאספקלריה להתפרקות הסדר המדינתי במרחב הערבי

פרוץ המהפכה בסוריה היה נקודת השבר מבחינתם של רבים בחברה הערבית. עד פרוץ המהפכה בסוריה הסתמנה מגמה אוהדת כלפי המתרחש בעולם הערבי, גם אם ניצנים ראשונים של הסתייגות הופיעו עם המעורבות הצבאית של המערב בלוב, בעיקר בקרב חוגי חד"ש, בשל המסורת הקומוניסטית עתיקת היומין של עוינות לנוכחות מדיניות המערב באזור. בהתייחס למפה הפוליטית של המיעוט הערבי בישראל, "האביב הערבי", ובעיקר המהפכה בסוריה, מפלגים את הקהילה הפוליטית הערבית באופן דיכוטומי בין מחנה התומך במשטר, או לפחות מסתייג מהמהפכה, לבין מחנה התומך באופוזיציה ומייחל לנפילתו של המשטר שהוביל את סוריה למלחמת אזרחים עקובה מדם ששברה שיאים באכזריותה. בראש המחנה המסתייג מעצם הכינוי "האביב הערבי" ותומך במשטר בסוריה, מזדהה עימו או מסנגר עליו, עומדים חד"ש וחסידיה. התמיכה במשטר הבעת' לא היה במקד הקונצנזוס בקרב הקאדר הפוליטי והרעיוני של המפלגה, כפי שניתן ללמוד ממסמך פנימי ששלח במרץ 2011 חבר המפלגה רג'א זעאתרה לעורכת של ביטאון המפלגה עאידה תומא. זעאתרה מבקר בלשון מרקסיסטית חריפה את עמדת המפלגה, במיוחד בחודשים הראשונים של 2011, שהרי במהלך החודשים הראשונים של המהפכה לא הייתה תמימות דעים בקרב הנהגת המפלגה באשר למתחולל בסוריה. בהודעה רשמית מטעם הוועד המרכזי של המפלגה נאמר: "המשטר אשר הורג בכני עמו, המוחים נגדו לא בדרכי אלימות, הוא משטר לא פרוגרסיבי ולא נשען על אף לגיטימציה. עמידתנו ברורה לצד המחאה עממית אשר נאבקה למען דמוקרטיה, צדק חברתי וחירויות אזרחיות, ודוחה כל התערבות זרה בעניין הסורי ודוחה את התלות האימפריאליסטית והנלחמת נגד הכיבוש הישראלי." המילטריזציה של המהפכה והתייצבות מדינות המפרץ כנגד המשטר חידדו את עמדת המפלגה המזדהה עם משטר הבעת'.

השיח שאימצה חד"ש ביחס ל"אביב הערבי" נסב סביב ארבעה טיעונים מרכזיים. ראשית, הגל המהפכני ששטף את תוניסיה ומצרים ביטא מגמות מהפכניות עממיות-אותנטיות שהביאו להפלת משטרים פרו-מערביים. ואולם, המעורבות הצבאית הישירה של המערב בלוב, בגיבוי הליגה הערבית והמהפכה בסוריה, לצד עליית הכוחות האסלאמיסטים, בלמו את ההתפתחות הטבעית של ההיסטוריה באזור.⁷ שנית, האסלאמיזציה שבאה בעקבות המהפכות העממיות הייתה חלק מקונספירציה של המערב, שמטרתה להכיל את אפקט השינוי שיצרו המהפכות ולצמצם את נזקיו לאינטרסים המערביים, ועל כן, עלייתם של הגורמים האסלאמיסטים בתוניסיה, מצרים ולוב הייתה בהסכמתו השקטה ואף בתמיכתו של המערב.⁸

שלישית, פרוץ המהפכה בסוריה ממחיש את שיאה של הקונספירציה, כיוון שמהפכה זו הייתה תולדה של מעורבות חיצונית מצד ארצות הברית ובעלות בריתה האזוריים, במטרה לפורר את המודל הפלורליסטי של החברה הערבית ולהפיל את המשטר בשל זיקתו לצייר ההתנגדות באזור. רביעית, בשל מעורבות המערב הפכו המהפכות שפרצו בעולם הערבי קטסטרופליות והרסניות, ובסופו של דבר שירתו את האינטרסים של ישראל באזור.⁹

באשר למהפכה בסוריה, השיח מבית מדרשה של חד"ש מדגיש שלושה היבטים מרכזיים. הראשון, הממד האזורי והבינלאומי של המשבר בסוריה. השני, החלופה הגרועה למשטר, והשלישי הוא שאלת עמדתה של ישראל. במובן הזה, התייצבותן של המונרכיות הערביות במפרץ הפרסי לצידה של המהפכה בסוריה והכיסוי התקשורתי המגמתי של תחנות הטלוויזיה מטעמן, מטילים ספק בעצם האותנטיות המהפכנית של תנועת המחאה נגד משטר הבעת', שלא לדבר על תמיכתן של מעצמות המערב בהפלת משטרו של אסד. התייצבות המערב ובעלי בריתו הערבים במפרץ כנגד המשטר נתפסת כהוכחה נסיבתית בלתי ניתנת להפרכה בדבר הממד הקונספירציוני של המהפכה הסורית, כלומר ניסיון לפורר את מה שמכונה "צייר ההתנגדות", המשתרע מאיראן, דרך סוריה, ומסתיים בחיזבאללה בלבנון.¹⁰

המדד השני הוא ניסיון שיטתי להסיר את הלגיטימציה המהפכנית מעל המהפכה בשל חוסר יכולתה של האופוזיציה הסורית להציג אלטרנטיבה שלטונית אמיתית למשטר הבעת' גם לאחר שחלפו שנים של מחאה ושל שפיכות דמים. החלופה למשטר נעה בין משטר אסלאמיסטי הנתמך על ידי בעלי בריתה של ארצות הברית באזור לבין אנרכיה שלטונית או התפרקותה של סוריה כישות מדינתית. ובכן, היעדר חלופה למשטר מהווה בעיני אלה המסנגרים עליו הצדקה להמשך קיומו של המשטר.¹¹ שלישית, עמדתה של ישראל מהווה שיקול מרכזי בעיצוב הגישה העוינת כלפי המהפכה, שהרי מאז פרצה המהפכה תקפה ישראל מספר פעמים מטרות של צבא סוריה, בעוד שבה בעת מאות לוחמים ואזרחים סורים הנמנים עם האופוזיציה והתנועות הג'יהאדיסטיות מאושפזים

בכתי החולים הישראלים בצפון. עובדה זו לא מותירה מקום לספק, מבחינת אלה התומכים במשטר, באשר לעמדה שיש לנקוט כלפי המהפכה הסורית. פרוץ המהפכה בסוריה וניצחון האחים המוסלמים בבחירות הפרלמנטאריות והנשיאותיות במצרים ב-2012 נתפסים בעיני החוגים הרעיוניים בחד"ש כקונספירציה מצד ארצות הברית להכיל את המהפכה המצרית באמצעות ברית שנרקמה עם תנועת האחים המוסלמים. אותה מגמה ניכרת גם במקרה של סוריה, שהרי, לשיטתם, המהפכה בסוריה הייתה ניסיון של המערב יחד עם בעלי בריתו הערבים לפורר את המשטר ולהחליפו במשטר האחים המוסלמים.¹² המסקנה היא שעלייתו של האסלאם הפוליטי על רקע המהפכות העממיות היא תולדה של קונספירציה מערבית.

מנגד מתייצבת התנועה האסלאמית על שני פלגיה, הצפוני והדרומי, ונוקטת עמדה חד-משמעית הקוראת להפלת משטרו של אסד. השיח שמנהלת התנועה האסלאמית ביחס למשבר הסורי עולה בקנה אחד עם השיח האנטי-שיעי שמובילה תנועת האחים המוסלמים בסוריה ומחוצה לה, שיח שמגמד את המשבר בסוריה לממדים של מלחמה עדתית שמנהלת השיעה בעיראק, בלבנון, בסוריה ובאיראן נגד הרוב הסוני. במאמר שכתב השיח' ראיד צלאח, מנהיג הפלג הצפוני של התנועה האסלאמית, שהתפרסם ב-24 בינואר 2014 בביטאון התנועה צות אל-חק ואל-חריה, מציג צלאח קריאה קונספירציונית, שלפיה הנשיא בשאר אל-אסד הולך בעקבות אביו ופועל לחיסול הנוכחות הפלסטינית בסוריה, כשם שאביו חיסל את הנוכחות הפלסטינית בלבנון, וכשם שבעלי בריתו, נורי אל-מאלכי, חיסלו את הנוכחות הפלסטינית בעיראק. כל זאת בהשראת איראן, שמנסה לקבור את זכות השיבה, בזמן שישראל פועלת לייחוד ירושלים וחותרת להשמדת מסגד אל-אקצא.¹³ באותה נימה קרא בכנסת השיח' אבראהים צרצור, ראש הסיעה הפרלמנטארית של התנועה האסלאמית, הפלג הדרומי, למעורבות צבאית ערבית-תורכית משותפת נגד המשטר, כדי להפסיק את מעשי הטבח של המשטר העדתי המאפיונרי, שבינו לבין הערביות, האסלאם, הלאומיות או האנושיות אין דבר וחצי דבר.¹⁴

בשיח שמנהלת התנועה האסלאמית נגד המשטר הסורי היא מגייסת אף את הפולמוס התיאולוגי-הדוקסוגרפי מימי הביניים של האסלאם. בכינוס שנערך בעארה בדצמבר 2012 כאות הזדהות עם המהפכה הסורית, קרא השיח צלאח להפלת המשטר הנוצרי, העדתי הבאטני, העוין את הערביות ואת האסלאם. השימוש במונחים נוצריים-באטני מזכיר, ללא ספק, את פסק ההלכה שהוציא המלומד החנבלי אבן תימיה נגד העלאוים, שבו הציגם ככופרים, גרועים מהיהודים ומהנוצרים.¹⁵ נאום זה של השיח צלאח עולה בקנה אחד עם השיח התיאולוגי האנטי-שיעי של התנועה האסלאמית, שמונחיו ותפיסותיו שאובים מהפולמוס הסוני הקלאסי, כך שמדיניות איראן כלפי העולם הערבי הסוני היא המשך למסורת ההיסטורית הבוגדנית של השיעה. יתרה מזו, הבוגדנות, על פי שיח זה, מושרשת בהיסטוריה של השיעים, שעשו יד אחת עם הצלבנים והמונגולים כנגד

העולם הסוני. השיעה, לפי התנועה האסלאמית, מגדפת את חברי הנביא ופועלת מאז המאה העשירית (הכוונה ככל הנראה למאה השיעית) להשחתת האמונה באסלאם ולהרס המוסדות החינוכיים והממשלתיים של הסונים. המחשבה הדתית השיעית היא שהולידה את מדינת הצפויים, הקורמוטים והחששיון, אשר פעלו בכל סוגי הדיכוי והרדיפה נגד המוסלמים הסונים.¹⁶

התנועה האסלאמית על שני פלגיה ניצבת בראש מחנה המזדהים עם המהפכות העממיות בעולם הערבי, וזאת משתי סיבות: ראשית, תנועות האסלאם הפוליטי יצאו נשכרות מהמהפכות הללו כגורם הפוליטי המאורגן היחיד שהצליח לכנות בסיס תמיכה עממי רחב. שנית, האסלאם הפוליטי התגלה במהפכות הללו כחלופה האפקטיבית היחידה למשטרים הטוטליטריים ששלטו במשך עשורים. ההיגיון הפוליטי שמסביר את התמיכה הנלהבת במהפכות העממיות היה נעוץ במחשבה כי "האביב הערבי" יביא לאסלאמיזציה פוליטית של המרחב הערבי, דבר שיעניק גיבוי מוראלי ופוליטי לתנועה האסלאמית בהקשר המקומי. העמדות שאימצה התנועה האסלאמית בישראל על שני פלגיה הייתה, ולמעשה עודנה, העתק מדויק של העמדות האופייניות של תנועות האחים המוסלמים באזור. כל ההתפתחויות שידעה הזירה המצרית מאז הפלת משטר מובארכ בפברואר 2011 ועד להדחתו של הנשיא הנבחר, מוחמד מורסי, ביוני 2013, חיזקו את רוחם של אנשי התנועה האסלאמית ויצרו ציפייה שלפיה תנועות האסלאם עתידות להשתלט באופן דמוקרטי על המרחב הערבי לאחר קריסת משטרי הדיקטטורה הטוטליטריים (שביט, 2011). התנועה האסלאמית הזדהתה באופן מוחלט עם בחירתו של הנשיא מוחמד מורסי. ממחקר שפורסם מטעם מכון המחקר לתנועה האסלאמית עולה כי הפלג הצפוני באום אל-פחם רואה במשבר שידעה מצרים בשנת כהונתו של הנשיא הנבחר תולדה של ניסיון זדוני מצד האופוזיציה החילונית ושרידי המשטר הישן, ניסיון שמטרתו להראות כי "האחים המוסלמים אינם מסוגלים למשול", וכי המחאה המתמשכת נגד הנשיא נועדה ליצור מצב של אנרכיה שלטונית, ובכך לדחוף את הצבא להתערב ולפעול נגד הנשיא הנבחר. לפי זאת, האופוזיציה החילונית אינה מסוגלת להפנים את עובדת קיומן של מפלגות אסלאמיסטיות-לאומיות ולהכיר בתוצאות התהליך הדמוקרטי שהביא לבחירתו של מורסי לנשיאות.¹⁷

בלימת המהפכה הסורית, ההפיכה הצבאית במצרים ביוני 2013 וקריסת מנגנוני המדינה בלוב הביאו לדעיכת הציפיות. עמדתה של התנועה האסלאמית כלפי המהפכה הסורית הייתה נחרצת מלכתחילה, ותפקידו של משטר הבעת' במאבק נגד ישראל לא השפיע כהוא זה על תמיכתה הבלתי-מסויגת של התנועה האסלאמית במהפכה הסורית. הקריאה המוצגת על ידי דובריה השונים של התנועה בשני אגפיה רואה במהפכה הסורית מהפכה של הרוב הסוני המדוכא כנגד שלטון המיעוט העלאווי הכופר, ומאשימה את המשטר במלחמת חורמה עדתית כנגד ההמונים הסונים.¹⁸ תיאורית הקונספירציה נוכחת

במובהק בקריאה של התנועה האסלאמית את המהפכה הסורית, שהרי ארצות הברית וישראל מעוניינות בהמשך מלחמת האזרחים בסוריה ואף בהתפרקות סוריה למדינות עדתיות, ובלבד שהאחים המוסלמים לא יתפסו את השלטון בסוריה. ועל כן, באזור החוף הסורי מתנהלת מלחמה של טיהור אתני כנגד הסונים במטרה להקים מדינה עלאוית. המערב, ובראשו ארצות הברית, אינו מעוניין בחימוש הרוב הסוני, משום שכינונו של שלטון סוני המחויב לעקרונות ההלכה בסוריה אינו עולה בקנה אחד עם האינטרסים הישראליים.¹⁹

השיח הביקורתי שמנהלת התנועה האסלאמית ביחס לאיראן מקבל משנה חשיבות לאור העובדה שאיראן כבר ידעה מהפכה עממית, והייתה הראשונה להקים משטר אסלאמי במזרח התיכון המודרני. השיח הזה הוא למעשה שעתוק של הפולמוס האופייני לטקסטים חנבלים-ווהאבים קלאסיים ומודרניים כאחד. תמיכת איראן במשטר הבעת' והעמדה המסתייגת מהמהפכה הסורית מהוות סלע הביקורת המרכזית המופנית מצידה של התנועה האסלאמית כלפי המשטר המהפכני באיראן. זו האחרונה מואשמת בעוינות מובנת כלפי המרחב הסוני ובניסיון עקבי להוביל שיעיזציה דתית ופוליטית של האזור. הרעיון של ייצוא המהפכה מבית מדרשו של ח'ומייני אינו יותר מאשר ניסיון מוסווה להפצת השיעיזציה במרחב הערבי.²⁰ צנע אללה סובר כי איראן הימרה תחילה על המהפכות העממיות, משום שמהפכות אלה הפילו משטרים הנתמכים על ידי המערב בעיקר בתוניסיה ובמצרים, אולם עד מהרה היא ניסתה לנצל את הדה-סטביליזציה הפוליטית בעולם הערבי כדי להפיל את המשטר המלוכני בבחריין ולהשתלט על בחריין, כפי שהשתלטה קודם לכן על עיראק. עם פרוץ המהפכה בסוריה חל שינוי דרסטי בעמדתה של איראן, שהתייצבה לימינו של משטר הדיקטטורה ופסחה על השאיפות הלגיטימיות של העם הסורי. בעמדתה זו איראן חולקת מכנה משותף עם ישראל ועם ארצות הברית, והוא החשש מפני עלייתם של האחים המוסלמים לשלטון בסוריה.²¹

התנועה האסלאמית מגלה עקביות בתמיכתה בגל המהפכני השוטף את העולם הערבי מסביב, משום שהיא רואה בגל זה הזדמנות היסטורית להשתלטות הזרם האסלאמיסטי על המרחב, ומשום שנוכח תנועות אלה האסלאם מתגלה כאלטרנטיבה הרלוונטית היחידה למשטרים הקיימים. אולם כולטת בהיעדרה המהפכה או תנועת המחאה בבחריין, ולאמיתו של דבר, הממד העדתי נחשף באדישות שמגלה התנועה האסלאמית כלפי תנועת המחאה בבחריין. המעניין הוא כי התנועה האסלאמית, הנאבקת בישראל על שימור הכפרים ההרוסים ושיקום המסגדים, לא השמיעה קול נגד הרס המסגדים של השיעים בבחריין, במיוחד לאחר כניסת הכוחות הסעודים לבחריין באפריל 2011 במטרה לדכא את תנועת המחאה. הכוחות הסעודים הרסו קרוב ל-30 מסגדים, החשוב שבהם מסגד השיח' אמיר מחמד ברבעי, שנבנה לפני כארבע מאות שנים, ונהרס על סמך הטענה כי נבנה ללא היתר על הכביש המהיר המחבר את סעודיה עם בחריין.

על אף הגינויים שנשמעו מקרב מנהיגי התנועה האסלאמית למעשי הזוועה והטבח של ארגון המדינה האסלאמית,²² הרי שגילויי האהדה לארגון לא פסחו על החברה הערבית בישראל. התנועה האסלאמית, הפלג הצפוני, פרסמה הודעת גינוי למעשי ההרג שביצע הארגון בסוריה ובעיראק, אם כי ההצהרה הדגישה בעיקר את התנגדותה לעקרון הכרזת הח'ליפות ולדוקטרינת אל-תכפיר (הכרזה על מוסלמים ככופרים עקב התנגדותם לדרכו הפוליטית והאידיאולוגית של הארגון).²³

הצהרתו של השיח' כמאל אל-ח'טיב, סגן מנהיג התנועה האסלאמית, הפלג הצפוני, נתפרשה בעיני רבים כביטוי המובהק ביותר של הזדהות עם המפעל הג'יהאדיסטי של ארגון המדינה האסלאמית.²⁴ במהלך הפגנת תמיכה במסגד אל-אקצא הצהיר ח'טיב כי ירושלים עתידה להיות לא רק בירת המדינה הפלסטינית לכשתקום, אלא גם בירת הח'ליפות האסלאמית ישראל-הדרך.²⁵ הצטרפותם של צעירים מוסלמים לא רבים לארגון המדינה האסלאמית בסוריה ובעיראק הגיעה גם לחברה הערבית בישראל. לפי הדיווחים הצטרפו עד כה עשרות בודדים, כשהמכנה המשותף היחיד לרובם הוא אורח חייהם הדתי-מסורתי, וחלקם אף היו ידועים כתומכי התנועה האסלאמית. רוב הצעירים האלה רווקים, ויש בהם גם בעלי השכלה אקדמית.²⁶ הצבת תופעה זו אל מול הנתונים האחרונים של הסקר שנערך ביוזמת עיתון הארץ מצביעה על מגמות מנוגדות, בין רצון להשתלב במרחב הישראלי לבין התבדלות רדיקאלית מכל ההוויה הישראלית. אם כי מבחינת ההיקף של הצטרפות או הזדהות מוצהרת עם ארגון המדינה האסלאמית, התופעה שולית בהחלט.

אין זה מפתיע שבל"ד אימצה מלכתחילה עמדה עקבית המזדהה עם המהפכה הסורית, וזאת בהתחשב בעמדתו של מנהיג המפלגה, האינטלקטואל עזמי בשארה. בל"ד רואה במהפכות הערביות הזדמנות היסטורית לדמוקרטיזציה של העולם הערבי, ולדידה הן משקפות מאבק עממי אותנטי למען חירות ונגד משטרי הדיקטטורה והשחיתות. וכשם שהעם הפלסטיני נאבק למען חירותו ונגד ההגמוניה הישראלית-אמריקאית באזור, כך מוטלת עליו החובה המוסרית להזדהות עם מאבקם של עמי ערב למען חירותם. בשארה אינו מתעלם מההשלכות ההרסניות של "האביב הערבי", אולם הוא מתמקד באירוע כשלעצמו ולא בתוצאותיו, ורואה בו ביטוי להפרכת התבוסנות הערבית, שהרי "המהפכות הערביות, כאירוע היסטורי, הכריזו על קיומם של העמים הערביים. באמצעותן, העם הפך ממילה, מסיסמא, מסמל וממטפורה לקבוצות פעילות של יחידים, שמייצרים עם באמצעות פועלם הפוליטי."²⁷ בשארה רואה במהפכות העממיות הזדמנות היסטורית לא רק לדמוקרטיזציה של המרחב הערבי, אלא להפיכתן של ארצות ערב מישויות מדיניות למדינות של ממש:

ההבטחה לדמוקרטיה, שנוצרה על-ידי המהפכות, הייתה הזדמנות היחידה של המדינה הערבית להשתחרר מהמציאות של שליט ונתינים, ולהפוך למדינה של

ממש, כביטוי לעם ולממשל לגיטימי. הייתה זו הזדמנות עבור הישויות המדיניות הערביות להפוך למדינות... על כן, יש לראות במהפכות, על אף כישלונן, תנועת המחאה המוסרית והנאצלת ביותר בתולדות הערבים במאה העשרים.²⁸

באותה נימה כותב באסל ע'טאס, חבר מפלגתו של בשארה:

על פי דברי המבוא ההגדרתיים הקודמים, תנועת המחאה העממית-הערבית הראויה ביותר לכינוי מהפכה היא תנועת המחאה העממית הסורית, מבחינת רוחב, עומק והמשכיות. לא יהיה קל למצוא מהפכה דומה בהיסטוריה המודרנית (להוציא את המהפכות נגד הקולוניאליסט הזר להשיג עצמאות) מבחינת היקף ההשתתפות העממית ואת הכמות העצומה של הקורבנות, שבאותה עת מבטאת את הברבריות והאכזריות של המשטר מצד אחד ויכולתם ונחישותם של ההמון העממי להמשיך למרות הכול... מה שקורה בסוריה הוא אפוס מהפכני פופולארי, שאיננו יכולים להשוותו למצב דומה בהיסטוריה העכשווית.²⁹

במאמר הגנה על עזמי בשארה תחת הכותרת "עזמי בשארה: מצפן במחשבה ובעשייה", שפרסמה באפריל 2014 חברת הכנסת מטעם בל"ד, חנין זועבי, הדגישה זועבי כי חירות עמי ערב היא מטרה בפני עצמה, אולם יתרה מזאת, חירות זו היא הדרך המהפכנית לקידום המאבק נגד ישראל.³⁰ כמפלגה חילונית בל"ד אינה חוששת מעלייתם של הגורמים האסלאמיסטים לשלטון, משום שההבחנה בין אסלאמיסטים לחילוניים אינה רלוונטית לשלב הזה של "האביב הערבי", וההבחנה הנכונה לדידה היא בין תומכי הדמוקרטיה לבין מתנגדיה, הלא הם המשטרים הטוטליטריים.³¹ יחד עם זאת, בל"ד לא הסתירה את הסתייגותה מהמיליטריזציה של המהפכה ומההיגררות אחרי הקריאה להתערבות צבאית חיצונית כנגד המשטר.³² השיח הפוליטי שמנהלים חוגים מפלגתיים וקהילת המשכילים הערבים סביב "האביב הערבי" מעיד על תחושת משבריות עמוקה בקרב החברה הערבית, תחושה של אובדן העוגן המוראלי והתודעתי שהעניק המרחב הערבי למיעוט הערבי בישראל. גם אם תחושות הבלבול והאכזבה מהמרחב הערבי לא ממש משפיעות על השיח הפורמלי של האליטה הפוליטית והאינטלקטואלית כלפי המדינה, הרי שעצם השיח אינו מנותק, בידועין או שלא בידועין, מהקונפיגורציה הפוליטית של המיעוט, בין שייכות תודעתית למרחב לבין שייכות אינסטרומנטאלית למדינה.

ריאליזם התנהגותי בצל מציאות משתנה

הדיון כאן מבוסס על חמישה מחקרים וסקרי דעת קהל אמפיריים אשר נערכו בנקודות זמן שונות המשתרעות בין 2013 לבין 2017, לצד התייחסות למדד הדמוקרטיה בשנים שקדמו לאירועי "האביב הערבי" ובמהלכו, זאת כדי לספק תמונת מצב השוואתית לפני פרוץ האירועים ואחריהם. הסקרים בוחנים מספר סוגיות, כגון: תמורות זהותיות, מגמות

ביחסי האוכלוסייה הערבית כלפי המדינה, השפעת המרחב הערבי על העמדות הפוליטיות של החברה הערבית ויחסם של האזרחים הערבים למנהיגות הפוליטית. הממצאים של מחקרים וסקרים אלה מלמדים על מגמה עקבית של התעצמות השיח האזרחי על חשבוננו של השיח הלאומי. במובן מסוים, בקרב הציבור הערבי הולכת ומתחזקת תפיסה שאינה קושרת את הסדרת מעמדו הפרובלמאטי של הציבור הערבי בישראל בפתרון הבעיה הפלסטינית, ותובעת ניתוק השדה האזרחי מההתניה הכרונית במימוש המאבק הלאומי-הפלסטיני. הסכמי אוסלו, שנחתמו בין אש"ף למדינת ישראל בשנת 1993, הבליטו את הממד הלוקלי בזהותם של האזרחים הערבים במדינת ישראל והשפיעו על סדרי העדיפויות שלהם. במסגרת אותם הסכמים חשו הפלסטינים אזרחי ישראל הדרה כפולה – הן מסדר היום הישראלי והן מזה של התנועה הלאומית הפלסטינית (רכס, 2002). כתוצאה מתחושות ההדרה הכפולה שהולידו הסכמי אוסלו החלו הערבים בישראל להגיש ביתר שאת את חשיבות המרכיב האזרחי, והשיקולים המקומיים הלכו והתחזקו על חשבון השיקולים הלאומיים (אלחאג', 2007). מאז אוסלו מסתמנת מגמה של הדגשת הייחודיות שבמעמדם של האזרחים הערבים, מגמה שהשתקפה בפרגמאטיות השואפת להשתלבות בחברה הישראלית ללא התניה בשאלת גורלה של הסוגיה הפלסטינית (Ghanem, 2001).

מחקרו של סמי סמוחה על יחסי יהודים-ערבים מהווה אינדיקציה חשובה באשר להשפעתן של המהפכות העממיות על הציבור הערבי בישראל. המדד לשנת 2013 מלמד על שינוי מגמה ביחס הערבים למדינת ישראל, וזאת לאחר עשור של החרפה בעמדות המיעוט הערבי כלפי ישראל, עשור אשר נפתח במאורעות אוקטובר וידע פרסום של ארבעת מסמכי החזון, שהמשותף להם הוא שלילת זכות קיומה של ישראל כמדינה יהודית-ציונית. לפי מדד זה, 52.8% מאזרחי ישראל הערבים (ובכלל זה דרוזים וברווים) הסכימו ש"לישראל יש זכות קיום כמדינה יהודית ודמוקרטית שבה חיים יהודים וערבים." כלומר, יותר ממחצית האוכלוסייה הערבית על כל עדותיה ומגזריה מכירה בלגיטימציה של הסטאטוס קוו, וזאת לעומת 47.4% שהכירו בזכות זו לפני שנה. 43.1% מכירים בזכותה של המדינה לשמור על רוב יהודי בתחום הקו הירוק, לעומת 29.6% לפני שנה. סמוחה מייחס זאת, בין היתר, למסע התקשורת של סיפוח המשולש למדינה הפלסטינית. ואולם התחזקות הזיקה לישראל והדה-פלסטיניזציה היא תולדה ישירה של האכזבה מהמציאות העגומה שהולידו המהפכות העממיות במצרים, סוריה, תימן ולוב (סמוחה, 2015: 78-81). החשש מפני המגמות האנרכיסטיות והאכזבה מכישלון הטרנספורמציה לעבר משטרים דמוקרטיים הביאו להתחזקות מגמות ריאליסטיות-פרגמאטיות בקרב הציבור הערבי. התחזקות מגמות אלה השתקפה בסקר שערך עיתון הארץ, שהתפרסם בפברואר 2015. לפי סקר זה, עבור 70% מהערבים בארץ חשוב שיפור מצבם הכלכלי-חברתי הרבה יותר מאשר פתרון הסכסוך הישראלי-פלסטיני. יתרה מזו, יותר מ-60%

מהאזרחים הערבים מעוניינים לראות בחברי הכנסת מטעם הרשימה המשותפת חלק מהקואליציה, ועבור כ-70%, שיפור המצב הכלכלי קודם לחתירה לפתרון הסכסוך הישראלי-פלסטיני.³³ הנתונים הללו מלמדים כי הציבור הערבי הפנים שישראל היא עובדה מוגמרת, וכי השתלבותו במדינה עדיפה על אופציות אחרות, במיוחד לאור התפרקותן של אחדות מן המדינות השכנות ומלחמת האזרחים בחלק ממדינות ערב מאז שנת 2010. יתרה מכך, נתונים דומים עולים מסקר שערכו מנו גבע ומינה צמח בשיתוף פעולה עם חברת "סטאטנט" עבור הערוץ השני, ולפיהם 54% מכלל הנשאלים בסקר סבורים כי חברי הכנסת הערבים אינם מייצגים נאמנה את הציבור הערבי, לעומת 42% שמסכימים כי הם אכן מייצגים את הציבור שלהם.³⁴ הממצאים שעלו במדד הדמוקרטיה בין השנים 2008 ו-2016 מבליטים את ההשפעה של "האביב הערבי" על עמדותיו של הציבור הערבי בישראל. אם כן, נשאלת השאלה: מה פשר ההבדלים בתוצאות שני הסקרים? הטלטלה המזרח תיכונית האפילה על כל אירוע אחר, ויש ביכולתה לספק הסבר משכנע להבדלים בתוצאות הסקרים. "האביב הערבי" זכה לאהדה ולפופולאריות רבה בעודו באיבו, אך ככל שהתקדם הזמן היכו תוצאותיו ההרסניות בתדהמה ציבורים רחבים שהיו אופטימיים לגבי עתידן של מדינות ערב. המציאות טפחה על פניהם, והתחוור לכול ש"האביב הערבי" היה למעין פטה מורגנה. מדד הדמוקרטיה בשנת 2008 הראה כי רק 17% מהערבים הגדירו עצמם ישראלים, ובשנת 2016 עלה שיעור זה ל-25%. בנוסף, רק 8% מהערבים בשנת 2008 טענו שזהותם הדתית (מוסלמית, נוצרית או דרוזית) היא העיקרית. שיעור זה עלה ל-29% בשנת 2016. זאת ועוד, בשנת 2008 ציינו 45% מהערבים כי זהותם הערבית היא העיקרית והמרכזית מבין מכלול הזהויות שלהם, לעומת 24% בשנת 2016. יחד עם זאת, במהלך 2008 ראו 24% מהערבים בעצמם פלסטינים, לעומת 12% בשנת 2016. לסיכום, ניתן לראות שלפני "האביב הערבי" חלה עלייה במשקלה של הזהות הלאומית הערבית והזהות הלאומית הפלסטינית (קרוב ל-70% יחד). אולם אחרי "האביב הערבי" ניכרת דעיכה במשקלן של זהויות אלה (36% ביחד), זאת לצד עלייה בזהות הישראלית ובהויות הדתית.³⁵

תוצאות הסקר שנערך בחודש מאי בשנת 2016 במיוחד לצורכי מחקר זה אינן שונות מאלה של קודמיו. בסקר השתתפו כ-510 מרואיינים מהאוכלוסייה הערבית הבוגרת, שמלאו להם 18 שנים ומעלה. בהם 53% גברים ו-47% נשים. מכלל המרואיינים 73% הם מוסלמים, 10% דרוזים ו-8% נוצרים (8% מכלל הנסקרים סירבו להזדהות מבחינת שייכותם הדתית). ומאפיין נוסף: 57% מכלל המשתתפים בסקר הם בעלי השכלה יסודית עד תיכונית, 11.4% בעלי השכלה על-תיכונית, לא אקדמית, 24% הם סטודנטים ובעלי תואר ראשון, ול-7.4% יש תואר שני ומעלה.

לפי הסקר של מאי 2016, 60% מהאזרחים הערבים מצדדים במתן הערפה מובהקת לנושאים אזרחיים הקשורים לאוכלוסייה הערבית, לעומת 25% בלבד הסוברים כי יש

להעמיד את הסוגיה הפלסטינית במוקד העניין של הציבור הערבי. בהמשך לאותה מגמה, מהסקר עולה כי 64% מהציבור הערבי דורשים מהמפלגות הערביות להשקיע את מרב הזמן והמאמצים שלהן בסוגיות אזרחיות הקשורות למעמדו של המיעוט הערבי במדינה, לרבות מצבו הסוציו-אקונומי, מערכת החינוך והשלטון המקומי. לעומתם, רק 27% ציינו כי על המפלגות הערביות לשים בראש מעייניהן את הסוגיה הפלסטינית ולעסוק בה. ממצאים אלה עולים בקנה אחד עם תוצאות הסקר של מרכז אנג'אז, אשר מצביעות על תמיכה בלתי מסויגת של הציבור הערבי במאבק אזרחי לא אלים, במסגרת החוק: מאבק פרלמנטארי, אדווקציה מול משרדי ממשלה, מאבק ערבי-יהודי משותף, מאבק בזירה הבינלאומית (בינאום), הפגנות לא אלימות, שביתות וכדומה. ניכר גם כי 95% מאזרחי ישראל הערבים התנגדו לפגיעה באזרחים חפים מפשע בשני הצדדים המסוכסכים, הישראלי והפלסטיני. בנוסף, 89% מהאזרחים הערבים מכירים בזכות קיומו של העם היהודי במדינת ישראל.³⁶

"האביב הערבי" נחשב לכינוי הרווח ששימש לתיאור גל המהפכות העממיות והפגנות הענק בעולם הערבי משנת 2010. הכינוי טומן בחובו קונוטציות חיוביות וסמלים זוהרים, ויש בו כדי להצביע על תחילתו של עידן חדש אחרי שנים של עריצות ושחיתות. מתוצאות הסקר עולה כי 72% מהאזרחים הערבים בישראל לא מסכימים לכנות את ההתקוממות מ-2010 בשם "האביב הערבי", לעומת 28% המסכימים לכך. ניתן להסיק כי עמדתו של הציבור הערבי כלפי הכינוי "האביב הערבי" יכולה ללמד על עמדתו ביחס לאירועים, למסלול התפתחותם ולתוצאותיהם. נתוני הסקר משקפים בדרך שאינה משתמעת לשתי פנים את עומק אכזבתו של הציבור הערבי מהמהפכות העממיות, שהפכו בחלק ממדינות ערב למלחמת אזרחים הכוללת שימוש תדיר באמצעי אלימות, מלחמה שגרמה לפירוקן של מדינות לאום.

כפי שציינו קודם, המהפכה בסוריה יצרה חילוקי דעות בקרב הציבור הערבי. חלק ניכר מהציבור הערבי עומד לימין המשטר ורואה במהפכה הסורית קונספירציה שעומדים מאחוריה ארצות הברית ובעלות בריתה הערבים. מנגד, יש הרואים באירועים בסוריה חלק מ"האביב הערבי" שפקד את מדינות ערב ולא פסח על סוריה. קבוצה זו תומכת במהפכה נגד משטר רודני ומושחת. מתוצאות הסקר עולה כי קרוב ל-70% מהציבור הערבי מתנגד למהפכה בסוריה, לעומת 11% שתומכים בה. חשוב לציין שהסקר נערך בשנת 2016, לאחר עלייתם של ארגונים ג'יהאדיסטיים רבים, שהסיטו תהליכים מהפכניים לכיוון מלחמה עדתית בין אזרחי סוריה, מלחמה שגבתה מהסורים מחיר כבד מאוד. תוצאות כלל הסקרים מובילות למסקנה שבקרב הציבור הערבי שוררת אכזבה ברורה מ"האביב הערבי", אשר מולידה דפוס של לוקליזציה של המאבק הפוליטי, דפוס שבא לידי ביטוי בהעדפת סוגיות אזרחיות על פני סוגיות לאומיות. המגמה המסתמנת היא לא זו של פרגמטיות, שהרי זו הייתה המגמה הדומיננטית בעשורים האחרונים, אלא

מעין הפנמת המציאות המדינית הקיימת (הפנמת המציאות ולא הפנמת הציונות) והזנחת מגמות של פלסטיניזציה שאפיינו את הלך הרוח והאקלים הסוציו-פוליטי של שנות ה-70 וה-80. בהסתמך על סקרים אלה ניתן לקבוע כי האפקט ההרסני והאנרכיסטי של "האביב הערבי" דוחף את המיעוט הערבי לזנוח את האידיאולוגיות ולהגיש יותר ויותר את מרכזיות ההוויה האזרחית היומיומית, תוך כדי ניתוק גורלו מההתפתחויות הפוליטיות בעולם הערבי בכלל ובזירה הפלסטינית בפרט. במילים פשוטות, האכזבה מהמרחב מובילה את המיעוט הערבי, תוך כדי התכתבות עם המרחב עצמו, להתבדלות מהמרחב ולהפנמה הולכת וגוברת, מתוך תסכול, של הצורך להתמקד באספקט לוקלי על חשבון זה הלאומי או האידיאולוגי.

בעקבות "האביב הערבי": הדור הצעיר בחברה הערבית

אפיק אחר של התכתבות עם המרחב מתבטא בכך ש"האביב הערבי" הוביל גם הוא ללידתם של ארגונים ותנועות פוליטיות מקומיות וארציות כאחד, ששיקפו בעיקר את רצונו של הדור הצעיר והמשכיל להתפרץ אל הזירה הפוליטית ולאגד את דפוסי הפוליטיקה המסורתית. חלק מצעירים אלה היו פעילים במפלגות הפוליטיות הוותיקות בחברה הערבית ובחרו לחולל אקטיביזם פוליטי מחוץ לשורות המפלגות ולמעגלי הפעילות המסורתיים. חלקם האחר של אותם ארגונים נולד וצמח כתגובה לאירועים ספציפיים והתארגן סביב סוגיות אד-הוק. תנועות הדור הצעיר והמשכיל, שמילאו תפקיד מרכזי בארגון המחאה, במיוחד בתוניסיה ומצרים, השפיעו גם הם על אזרחים ערבים בישראל והיו עבורם מודל להשראה וחקוי. בהתאם לכך, אפשר לזהות דמיון בחלק ניכר מדפוסי הפעולה, ההתארגנות והסיסמאות בין התנועות הפוליטיות והחברתיות בעולם הערבי לבין תנועות מקבילות להן בקרב הפלסטינים אזרחי מדינת ישראל.

צמיחתם של ארגונים פוליטיים ותנועות חברתיות הוא אחד מסימני ההיכר של הפוליטיקה הערבית במדינת ישראל. כך, מאז שנות השבעים יש עלייה ניכרת במספר ארגוני החברה האזרחית, העמותות והתנועות הפוליטיות והחברתיות וכשיעורם (ג'מאל, 2017). חלק לא מבוטל מארגוני החברה האזרחית נוסד על-ידי המפלגות הפוליטיות על-מנת לשרת את האינטרסים הפוליטיים שלהן ולהרחיב את שורותיהן. באותה מידה ניתן לראות בצמיחתם של ארגוני החברה האזרחית מעין ניסיון לייצר דפוסי פעילות אלטרנטיביים ביחס למדינה, השונים מאותם דפוסי מקובעים ומנוונים של פוליטיקה אידיאולוגית-אופוזיציונרית מבית מדרשן של המפלגות הערביות. אולם, הארגונים והתנועות שצמחו כתגובה ל"אביב הערבי" והתארגנו סביב סוגיות מסוימות היו בעיקר ההתארגנויות של הדור הצעיר והמשכיל, שמאס בפוליטיקה המפלגתית וחיפש מסגרות חדשות כדי להשפיע על הזירה הפוליטית ולשבור את תקרת הזכוכית ואת הקיפאון

שמאפיין את כל המפלגות הפוליטיות הערביות בישראל. מערכת היחסים בין המפלגות הפוליטיות הוותיקות לבין הארגונים החדשים הייתה מורכבת ואף עוינת. חלק מהמפלגות הפוליטיות ניסה להכיל את הפעילות הפוליטית של אותם ארגונים, ואילו חלק אחר התעמת עימם.

לפי ניתוחם של דני פילק ואורי רם (2013), בדומה לתנועת המחאה שפרצה בישראל בקיץ 2011, גם התנועות הפוליטיות שנולדו וצמחו בתגובה ל"אביב הערבי" בקרב הפלסטינים אזרחי ישראל מבטאות את משבר הייצוג ואת אי-האמון של הדור הצעיר והמשכיל במנהיגות הפוליטית ובמוסדות הייצוגיים של הציבור הערבי בישראל, דוגמת ועדת המעקב והוועד הארצי לראשי הרשויות המקומיות. אותן תנועות פוליטיות וחברתיות נמנעו מלהזדהות עם מפלגה מסוימת או עם אישיות פוליטית, למרות שחלק ניכר מאותם צעירים היו פעילים שפרשו מהמפלגות הפוליטיות השונות.³⁷ חלק ניכר מהפעילות של אותן תנועות פוליטיות התנהל בערוצים חוץ-ממסדיים, חלקן אימצו רטוריקה אזרחית-לוקלית, א-פוליטית ואנטי מפלגתית. לצד זאת, אחדות מהתנועות הללו בחרו דווקא להתארגן ולהשתתף במשחק הפוליטי והתמודדו בבחירות המוניציפאליות בחלק מהיישובים הערביים בשנת 2013, כגון: שבאב אל-תעייר בנצרת וכפאח בשנת 2015 בטייבה.

במהלך חודש נובמבר 2014 הוכרז על הקמתה של תנועה פוליטית חדשה בקרב הפלסטינים אזרחי ישראל, תנועה שקראה לעצמה "כפאח" (מאבק). התנועה פרשה משורותיה וממוסדותיה של מפלגת בל"ד (ברית לאומית דמוקרטית) על רקע חילוקי דעות ארגוניים ופוליטיים הקשורים לסוגיות מקומיות ואזוריות. "כפאח" הגדירה עצמה כתנועה לאומית, פן-ערבית וחוף-פרלמנטארית, השואפת לארגן את המיעוט הערבי בארץ על בסיס לאומי ודוגלת באיחוד העולם הערבי לאומה ומדינה אחת. "כפאח" מדגישה את פתרון הסוגיה הלאומית ואת ענייני האסירים הפוליטיים והפליטים הפלסטיניים. בנוסף, היא רואה במיעוט הערבי בישראל חלק בלתי נפרד מהתנועה הלאומית הפלסטינית.³⁸ מייסדי התנועה הדגישו את הקשר שלהם עם המרחב הערבי ולא הכחישו את השפעת ההתפתחות הפוליטית בעולם הערבי, "האביב הערבי", על הקמתה ומיסודה של "כפאח". בריאיון שנערך עם דובר הארגון, האסיר המשוחרר אימן חאג' יחיא, הוא גרס כי "האביב הערבי" הבלויט את המזימה האימפריאליסטית, שכל מטרתה לחלק את העולם הערבי מחדש, חלוקה עדתית-דתית, שתוביל למלחמת הכול בכול. חלוקה כזו, לפי חאג' יחיא, תבטיח המשך שליטה מערבית-ישראלית באזור ותפגע במפעל ההתנגדות. לצד זאת, מייסדי התנועה, שחלק ניכר מהם פרשו מבבל"ד, הדגישו כי הפוליטיקה הפרלמנטארית של המפלגות הערביות בישראל מוגבלת, חסרת תועלת ונטולת כל אופק, ויש לזנוח אותה ולבחור בשיטות מאבק אחרות, כמו שעשו תנועות פוליטיות בעולם הערבי במאבקן הצורך להשתחרר מההדרה, הניצול והדיכוי.³⁹ על אף התמיכה בחלק מהמהפכות בעולם הערבי,

"כפאח" רואה באירועים בסוריה מזימה אימפריאליסטית נגד המדינה הסורית, מזימה שכל תכליתה להפיל את המשטר הלאומי האחרון בעולם הערבי. עמדתם של מייסדי התנועה בסוגיה הסורית גרמה לפרישתם מבל"ד. לצד זאת נציין כי "כפאח" התמודדה בבחירות המוניציפאליות בעיר טייבה בשנת 2015, והמועמד מטעמה הפסיד בבחירות. שבאב אל-תע'יר, "צעירי השינוי", היא קבוצה שכוללת ברובה צעירים אשר פרשו משורות המפלגה הקומוניסטית ומחד"ש בסניף נצרת בשנת 2011. הצעירים הביעו חוסר אמון באפשרות לחולל שינוי מהותי בתוך מוסדות המפלגה, ולכן בחרו לפרוש משורות המפלגה והקימו מסגרת פוליטית אלטרנטיבית (עלי, 2013). התנועה מתמקדת בעיקר בסוגיות לוקליות הקשורות לנצרת, תוך שימת דגש על צמצום הסוגיה הלאומית והמעמדית. צעירי השינוי מגדירים עצמם תנועה פוליטית וחברתית שמאלנית מתקדמת, הפועלת לקידום מעמדה של האוכלוסייה הפלסטינית בישראל, שיפור תנאי חייו של המעמד הנמוך והעצמת הקבוצות המוחלשות והמופלות לרעה.⁴⁰

צעירי השינוי התמודדו כרשימה מקומית בבחירות המוניציפאליות בשנת 2013.⁴¹ מנהיגי התנועה ראו בבחירות המוניציפאליות פוטנציאל לחשיפת התנועה ומצעה לציבור הנצרותי. בראש מעייניה של התנועה עמד המאבק בשחיתות, וכן הצורך בהשקעה בשכונות המזונחות ובאוכלוסייה הענייה. צעירי השינוי הצליחו לעבור את אחוז החסימה ולזכות במנדט אחד במועצת העיר.

לאחר הבחירות הפכו צעירי השינוי לתנועה פוליטית וחברתית פעילה בנצרת, חרף המשאבים הדלים שעומדים לרשותם. יחד עם זאת נדגיש כי קיים ויכוח סוער בין חברי התנועה כלפי "האביב הערבי" והשלכותיו על מדינות ערב ועל האזור. בקרב חברי התנועה קונצנזוס כלפי ההתקוממות העממית בתוניסיה ובמצרים. לעומת זאת, בעוד חלקם האחד תומך במהפכה בסוריה, החלק האחר אינו תומך בה, וסבור כי מה שמתרחש בסוריה הוא מזימה נגד המדינה הסורית והעם הסורי. על אף חילוקי הדעות בין הפלגים השונים בסוגיה הסורית הצליחו חברי התנועה לפתח מצע פוליטי שיש בו קונצנזוס על מכנה משותף מינימלי, ונמנעו מהבלטה והדגשה של סוגיות מפלגות שאין לגביהן תמימות דעים.⁴²

"אל-חראכ אל-שבאבי" הוא ארגון צעירים נוסף שקם בשנת 2013, במחאה על תכנית פרוור, ארגון שבין מטרתיו היה המאבק נגד מדיניות הפקעת הקרקעות, העקירה והאלימות המשטרית של מדינת ישראל כלפי האזרחים הערבים הברווים שבנגב. התנועה הייתה מורכבת מצעירים מפלגתיים לצד צעירים עצמאיים שאינם מזוהים פוליטית. חברי התנועה ברובם היו צעירים משכילים מהמעמד הבינוני, ובהם נשים וגברים (זועבי ושחאדה, 2013). מחקרו של ת'אבת אבו ראס (2014) הראה כי תפקידם הכולט של הצעירים בהתקוממות העממית במדינות ערב, במיוחד בתוניסיה ומצרים, השפיע על הצעירים הפלסטינים אזרחי מדינת ישראל, והביא למיסודן של תנועות חברתיות

ופוליטיות מקומיות וארציות, אחת מהן היא "החראכ". ההתקוממות של הצעירים במצרים ובתוניסיה הפיחה תקווה בקרב הצעירים הערבים בישראל, ואותו מודל של שימוש יצירתי ברשתות החברתיות ככלי לגיוס תמיכה בתנועה וכלי לארגון הצעירים בהתקוממות בארצות אלה, ניכר גם בקרב הצעירים הערבים בישראל (אבו ראס, 2014). המטה המרכזי של "החראכ" אימץ חלק ניכר מדפוסי הפעולה, ההתארגנות, אופני המחאה והסיסמאות של "האביב הערבי". הארגון הכריז על ימי זעם למען הנגב ועל ימי עימות ומאבק במהלך שנת 2013, במהלכם ארגן הפגנות שהובילו לעימותים עם המשטרה ועם כוחות הביטחון. חברי התנועה אימצו את הרטוריקה של תנועת המחאה שהובילה את "האביב הערבי" בחלק ממדינות ערב, ובאמצעותה הכריזו גם הם על ימי הזעם וימי העימות.

התנועה נעשתה דוגמה ומודל לצעירים רבים ביישובים הערביים, ואנו עדים למיסודן של תנועות חברתיות בשם "אל-חראכ אל-שבאבי" במספר רב של יישובים, תנועות שהתארגנו סביב סוגיות ספציפיות. כך למשל, בסח'נין, אום אל-פחם, מג'ד אל-כרום, כפר קרע, יפיע, בענה ועוד. התנועות הללו הובילו מחאה נגד הרשויות המקומיות, תאגידי המים, משרדי ממשלה וגורמים ציבוריים אחרים.⁴³

על אף התפשטות הגל המחאתי בקרב הדור הצעיר והמשכיל בין השנים 2011-2013, הרי שגל זה החל לדעוך ככול שהתארכו ימי המשבר בסוריה וככול שמלחמת האזרחים הידרדרה לפסים אלימים יותר. יתר על כן, גל זה לא הצליח לאתגר את מעמדן הדומיננטי של המפלגות הוותיקות בזירה הפוליטית או להצמיח מנהיגות פוליטית אלטרנטיבית או מאתגרת לזו הקיימת. סביר להניח כי אפקט האנרכיה והאנדרלמוסיה ששטפו את המרחב הערבי מאז 2013 השתיקו את מחאת הדור הצעיר או בלמו את התפתחותה לכדי התארגנות פוליטית חדשה. דומני כי מסקנה זו תקפה לא רק ביחס למיעוט הערבי בישראל אלא לכלל המרחב הפלסטיני.

פוליטיזציה של תסביך המיעוט: מדיניות גיוס הנוצרים לאור "האביב הערבי"

ההתייחסות המודגשת לנוצרים נובעת בראש ובראשונה מהעובדה כי הנוצרים, הן במזרח התיכון והן בישראל, הושפעו יותר מכל מיעוט אחר מהאפקט האנרכסטי והאלימים של המהפכות העממיות בעולם הערבי. אירוע זה מסמן, ללא ספק, נקודת מפנה בתולדות הנוצרים כקולקטיב באזור במישור הזהותי ואף הקיומי.

מהפכות "האביב הערבי" חשפו את עומק השבריריות של החברה הערבית המודרנית, שהתגלתה בשיא מערומיה במלחמה העקובה מדם המתנהלת בסוריה. כאמור, המהפכה בסוריה פילגה את החברה הערבית בישראל באופן דיכוטומי בין מחנה המזדהה עם המשטר לבין זה המזדהה עם המהפכה. אולם מבחינתם של נוצרים רבים בישראל,

המהפכה בסוריה ופרוץ מלחמת האזרחים העקובה מדם שבאה בעקבותיה, המחישו את החולשה המבנית של המיעוט הנוצרי בעולם הערבי ואת תלותו בקיומו של שלטון צנטרליסטי חזק. קריסת השלטון המרכזי בעיראק בעקבות הפלישה האמריקאית וכן בסוריה הביאו להשלכות הרסניות מבחינתם של הנוצרים בשתי הארצות, ואלה התבטאו באקסודוס המוני של הנוצרים.⁴⁴ גם נפילת משטרו של הנשיא מובארכ במצרים בשנת 2012 הביאה לעלייה חסרת תקדים במעשי האלימות נגד הקופטים ונגד הכנסיות שלהם ברחבי מצרים (טה, 2013). על רקע המהפכות העממיות הללו הפכו הנוצרים קורבן קל של האנרכיה השלטונית ושל האלימות הפושה במרחב הערבי שמסביב לישראל. אומנם הנוצרים אינם היחידים אשר משלמים את מחיר האנרכיה והאלימות, אולם עצם היותם מיעוט מספרי מעצים את תחושות הקורבנות (ויקטמיזציה) בקרבם כקולקטיבי. במובן הזה, המהפכה בסוריה הייתה, ללא ספק, נקודת שבר מבחינתם של נוצרים רבים, לא רק בישראל אלא גם בלבנון.

ההשפעה של מהפכות "האביב הערבי" ניכרת במיוחד בקרב הערבים הנוצרים בישראל, דבר זה בא לידי ביטוי הן בדפוס ההתנהגות הקולקטיביים והן במישור של השיח הפוליטי. אין ספק כי העלייה הניכרת במספר הצעירים הנוצרים המתגייסים לצה"ל משקפת את האפקט החשוב ביותר של "האביב הערבי" על הנוצרים בישראל. יתר על כן, האירועים בסוריה הובילו להרהורים פומביים הולכים וגוברים באשר לאוריינטציה הפוליטית-אידיאולוגית שעל הנוצרים בישראל לאמץ, הן ביחס למדינת ישראל והן ביחס למרחב הערבי. מאז פרוץ המהפכה בסוריה הקהילה הנוצרית בישראל עוברת תהליך של רביזיה בזהותה הקולקטיבית, והחלו להישמע בה קולות המתכחשים לזהותם הערבית של הנוצרים בישראל, קולות המדגישים את הפרטיקולריזם הדתי-עדתי המבדיל אותם מסביבתם. בריאיון שהעניק לטלוויזיה הישראלית-הערות הראשון הצהיר הכומר גבריאל נדאף, האב הרוחני של מפעל גיוס הנוצרים לצה"ל: "הנוצרים השורשים שלהם לא רק ערבים, וגם המדינה צריכה לדעת את זה, זה דבר היסטורי חשוב ביותר. הנוצרים פה במזרח התיכון השורשים שלהם יוונים, ארמנים, אשורים וגם לטינים."⁴⁵ בריאיון נוסף, שנערך עימו בביתו בנצרת, הדגיש האב נדאף כי מהפכות "האביב הערבי" יצרו את ההזדמנות ההיסטורית עבור הנוצרים לחזור אל הזהות והשורשים הלא-ערביים שלהם באזור. כלומר, "האביב הערבי" עורר את הנוצרים מאשליית ההשתייכות למרחב הערבי.⁴⁶ בנאומו בטקס שנערך באירוע הוקרה לחיילים הנוצרים המשרתים בצה"ל לרגל חג המולד בשנת 2013, קרא הכומר נדאף לצעירים הנוצרים להתגייס לצה"ל ולשמור על המדינה, והדגיש את אמונתו בשותפות הגורל בין העדה הנוצרית לבין העם היהודי, בין המיעוט הנוצרי לבין המדינה היהודית.⁴⁷ פעילותו של הכומר נדאף למען גיוס הנוצרים בצה"ל לא מתנהלת בחלל ריק. באוגוסט 2012 הוקם פורום גיוס העדה הנוצרית לצה"ל. פורום זה, שבראשו עומד קצין צה"ל במילואים, שאדי חלול, תושב גוש חלב וכן למשפחה עקורה

מבירעם, חרט על דגלו מטרה מרכזית, והיא לגייס את הדור הצעיר לשורות צה"ל. לפי הנתונים האחרונים עלה מספר המתגייסים לצה"ל בשנת 2013, וכיום משרתים בשירות צבאי או לאומי קרוב ל-729 צעירים וצעירות נוצרים.⁴⁸

עלייה פתאומית זו במספר המתגייסים לא מותירה מקום לספק כי מלחמת האזרחים בסוריה וההתנכלות הגוברת למיעוט הנוצרי שם מוצאות הדים בעלייה הניכרת במספר הצעירים הנוצרים המתגייסים לצה"ל. הכומר נדאף מאשר מסקנה זו באומרו:

באף אחת ממדינות ערב לא זוכים הנוצרים ליחס כמו כאן. נהפוך הוא, בכל אחת מהן נפגעים שוב ושוב על ידי הרוב המוסלמי. רק בישראל זה לא קורה. אני חי במדינה הזאת ומכבד אותה כי היא שומרת עלינו. אין דמוקרטיה דומה בכל העולם הערבי.⁴⁹

הממשל הישראלי זיהה את הפוטנציאל הטמון בגיוס הנוצרים לאו דווקא להעמקת הפילוגים הפנים-ערביים, אלא לשיפור תדמיתה של ישראל בעיקר בקרב מעצמות המערב. באוקטובר 2012 נערך בנצרת עילית ביוזמת אגף נוער וקהילה במשרד הביטחון ובשיתוף פעולה עם עיריית נצרת עילית כנס שמטרתו לעודד גיוס צעירים נוצרים לצבא ולשירות הלאומי.⁵⁰ כשנה לאחר מכן הורה ראש הממשלה בנימין נתניהו על הקמת פורום משותף לממשלה ולנציגי הנוצרים, שיפעל לקידום גיוס נוצרים לצה"ל ולשילובם בחיי המדינה.⁵¹ העיתוי של הצעדים הללו מצביע בבירור על מידת השפעתו של השבר הסורי על הנוצרים בישראל. שהרי מלחמת האזרחים שפרצה בסוריה מסמנת בעיניהם של נוצרים רבים את קריסתה של המדינה הערבית החילונית ואת נפילתו של המעוז האחרון של המודל הפלורליסטי הערבי, ואף של הנצרות בעולם הערבי.⁵²

גם בהקשר הזה מצאו קולות אלה היענות מיידית בקרב הממסד, דבר שבא לידי ביטוי בפעילותו הנמרצת של יו"ר הקואליציה, חבר הכנסת יריב לוין, שיום חקיקה אשר הבטיחה ייצוג נפרד לנוצרים במשרדי הממשלה, וזאת בטענה כי הכללת הנוצרים תחת הקטגוריה של ערבים הביאה לקיפוח חלקם של הנוצרים לטובת המוסלמים, במיוחד במשרד החינוך.⁵³

ההתגייסות לצה"ל מפלגת את הנוצרים בישראל באופן חסר תקדים ומעמידה אותם בפני משבר פוליטי-זהותי שלא ידעו דוגמתו בעבר. מחנה המתנגדים לסוגיית הגיוס מזוהה לרוב עם האליטה הפוליטית והאינטלקטואלית, והדוברים הנוצרים של מפלגות אנטי-ממסדיות כגון חד"ש ובל"ד מתייחסים לתופעה אך ורק מנקודת המבט של מדיניות המדינה, ולא רואים בה יותר מאשר הישנות של מדיניות "הפרד ומשול", שלטענתם עמדה תמיד ביסוד המדיניות הישראלית כלפי המיעוט הערבי ואף יושמה בהצלחה במקרה של הדרוזים. אולם שיח מתגונן זה, המסתתר מאחורי סיסמאות נבובות, אינו יכול לבטל את חשיבותה המכרעת של הדינאמיקה הפנימית שמניעה מאות צעירים נוצרים להתגייס לצה"ל באופן וולונטארי. ההתגייסות לצה"ל מבטאת מגמה מובהקת של ניכור

כלפי המרחב הערבי וכן חשש קמאי מפני ההשלכות שהביאו מהפכות "האביב הערבי" על המיעוטים הנוצרים. הרגרסיה למסגרות של זהות עדתית או דתית בקרב הנוצרים עולה בקנה אחד עם המגמות הקונפסיונאליות שנעשו סימן ההיכר הבולט ביותר של הפוליטיקה הערבית בשנים האחרונות (Susser, 2010). ביטוי לדילמת הזהות והשייכות שבה שרויים הנוצרים נוכח התהפוכות שחוללו המהפכות העממיות ניתן למצוא במכתב הגלוי ששיגר המשורר הלאומי (הנוצרי) מרוואן מח'ול למנהיג דאעש, אבו בכר אל-בע'דאדי. מוטיב הילידות מודגש במכתבו של מח'ול, אולם לא ביחס לנרטיב הציוני ולמדינת ישראל, אלא ביחס לאסלאם במזרח התיכון. מח'ול כתב:

כפי שאתה יודע, משפחותינו הנוצריות חיות כאן כבר אלפיים שנה. בשלב מאוחר יחסית, כאשר ירד הקוראן הקדוש, התחלנו לשלם ג'זיה, הוא מס הגולגולת, תמורת הקלות אזוריות, שהיו מעין פתרון פוליטי למחלוקת דתית.⁵⁴

סמיה גנאדרי חוזר אל ההיסטוריה של המזרח התיכון מאז הופעת הנצרות כדי להעלות על נס את תרומתם של המשכילים והאינטלקטואלים הנוצרים לתנועת הנהדה' לא רק במאה ה-19, אלא במשך אלפי שנות היסטוריה, וטוען כי הנוצרים באזור מילאו תמיד תפקיד תרבותי מכונן.⁵⁵ האקונומוס צאלח ח'ורי, שעומד בראש הכנסייה של סח'נין, היה מהבודדים שבחרו שלא להתייחס בלשון דיפלומטית למהפכות "האביב הערבי", באומרו:

האביב הזה הפך את האדם אויב כלפי אחיו, והבן אויב כלפי אביו, שלא להתייחס לשפיכות הדמים כאן ושם, דם של גברים, נשים וטף. האם חוק הג'ונגל השתלט על היחסים החברתיים והאנשים במקום האהבה ההדדית? האם ויתרנו על הסובלנות, האהבה והשלום שהיא שליחות האלוהים עלי אדמות?

דבריו של ח'ורי משקפים נאמנה את האכזבה והתסכול מההשלכות של מהפכות "האביב הערבי" על הנוצרים במזרח התיכון.⁵⁶

המזרח התיכון הערבי הולך ומתרוקן מהנוצרים, ורבים מהנוצרים משוכנעים כי "האביב הערבי" העמיד את קיומם באזור בפני אתגר חדש, דבר המחייב ברית עם גורם עוצמתי. כשם שהנוצרים בלבנון כרתו, בחלקם הגדול, ברית עם חיזבאללה ועם משטר הבעת' הנלחם על קיומו, כך, לפי אותו היגיון כוחני, עוצמתה של ישראל ויציבותה הפנימית מוצגות כערובה ממשית להמשך קיומם של הנוצרים בישראל. על כן, יש לראות את ההתגייסות לצה"ל בהקשר הזה. אומנם התערערו האיזונים הבין-קהילתיים בתוך החברה הערבית והתנפלויות הדרוזים על שכניהם הנוצרים בעשורים האחרונים דחפו לא מעט נוצרים להתגייס לצה"ל מתוך מחשבה כי ההתגייסות לצה"ל מחזקת את מעמדם,⁵⁷ אולם העלייה הדרסטית במספר המתגייסים בשנה החולפת והקמת גופים קהילתיים-רשמיים הפועלים בריש גלי לקידום מגמה זו באה רק לאחר המהפכה הסורית ופרוץ מלחמת האזרחים.

באוקטובר 2014 הכירה מדינת ישראל בקיומו של הלאום הארמי כלאום הייחודי לנוצרים בישראל. על החלטתו של משרד הפנים להכליל את המוצא הארמי תחת סעיף הלאום בתעודת הזהות אמר השר גדעון סער:

הארמים במהלך השנים סבלו מרדיפות ומדיכוי ואפליה. ישראל היא מדינה יהודית, וחייבת להגן על המיעוט הזה. אני מבקש שתראו את ההחלטה הזאת לא רק אישית, אלא גם כהחלטה שקיבלתי בשם בני עמי, העם היהודי.⁵⁸

החלטתו של הממסד הישראלי להכיר בלאום הארמי מהווה המשכיות להחלטה קודמת של הכנסת, שהפרידה את הנוצרים מהקולקטיב הערבי בכל הנוגע למינויים בשירות המדינה ויצרה קטגוריה נפרדת לנוצרים, בדומה לקיומן של קטגוריות נפרדות לדרוזים ולבדואים. אין חידוש בהצהרתו של סער, שהרי בשנות החמישים כרתה ישראל ברית עם המיעוט הדרוזי, שנקראת "ברית הדמים" בין שני מיעוטים נרדפים.

המהפכות העממיות בעולם הערבי לא עוררו עניין מיוחד בקרב הקהילה הדרוזית בישראל עד לפרוץ המהפכה בסוריה במרץ 2011. עלייתם של הארגונים הג'יהאדיסטים ומעשי הטבח שביצעו בכפריים דרוזים באזור אדלכ ב-2015 עוררו מחאה גורפת בקרב הדרוזים בישראל, החל בהפגנות הזדהות המוניות עם הדרוזים בסוריה וכלה במבצעי איסוף תרומות, אשר אורגנו על ידי גורמים שונים (פרו, 2015). את המתרחש ביחסי הדרוזים עם הסכיבה המוסלמית בישראל ניתן לייחס, בין היתר, לאפקט הג'יהאדיסטי של המשבר בסוריה. החרפת היחסים הבין-ערתיים כתופעת לוואי של "האביב הערבי" לא פסחה על החברה הערבית בישראל. האירוע האלים ביותר שאירע במגזר הערבי על רקע עדתי מאז פרוץ המהפכות העממיות בעולם הערבי נרשם בכפר אבו סנאן. החרפת היחסים הבין-ערתיים והעימותים האלימים בין הדרוזים לבין הארגונים הג'יהאדיסטים משליכים, ללא ספק, על מרקם היחסים העדין והמתוח מלכתחילה בין הרוב המוסלמי למיעוט הדרוזי בישראל.⁵⁹ ההיסטוריה הארוכה של האסלאם לא ידעה רדיפות שיטתיות נגד מיעוטים (Lewis, 1987: 7-16), אולם עלייתם הפנאטית של הארגונים הג'יהאדיסטים נתפסה בעיני מיעוטים שונים במזרח התיכון-הערבי כמעין שבירת האמנה החברתית והפוליטית אשר נרקמה במשך מאות שנים ונותרה על כנה בעידן המדינה הערבית-המודרנית, לפיה המיעוטים הם חלק בלתי נפרד מהנוף התרבותי, החברתי והפוליטי של המזרח התיכון. הדרוזים והנוצרים, בהקשר זה, אינם שונים מבני מיעוטים אחרים באזור.

סיכום

המהפכות העממיות שפרצו בעולם הערבי הפיחו תקוות גדולות בקרב החוגים הפוליטיים, האינטלקטואלים והעממיים של החברה הערבית בישראל. אולם תקוות אלה, ועימן הציפיות לדמוקרטיזציה, הלכו ודעכו ככל שהגל המהפכני הלך והתפשט. האכזבה

העמוקה מהמרחב הערבי הגועש והמתפרק העמיקה את המגמות הפרגמטיות בקרב הציבור הערבי, כפי שניתן ללמוד ממחקרים אמפיריים בנושא. בה בעת, מהפכות אלה העמיקו את משבר הזהות בקרב המיעוט הערבי על כל מרכיביו. האפקט האנרכיסטי והאסלאמיסטי שנלווה למהפכות העממיות השליך על החברה הערבית והזין במידה ניכרת תהליכי הדתה ולוקליזציה בקרב כלל הציבור הערבי בישראל. מעמדה האיתן של ישראל ועוצמתה הצבאית מול חולשה והתפוררות ריבונית של מדינות ערב מסביב חיזקו את התפיסה כי במצב הקיים, המוצא היחיד מבחינתם של האזרחים הערבים הוא השלמה עם הסטאטוס קוו ועם אזרחותם במדינה. המגמה הפרגמטית המסתמנת ביחסו של המיעוט הערבי כלפי ישראל על רקע "האביב הערבי" אינה בגדר פתרון הפרובלמטיות הכרוכה בקיומו של מיעוט לאומי במסגרת מדינת לאום. מגמה זו אינה משקפת גם הכרה אינהרנטית במסד האידיאולוגי של המדינה או הפנמה של האידיאולוגיה הציונית. אם לומר זאת בלשון ממצה וקולעת – מגמה זו משקפת הפנמת המציאות ולא הפנמת הציונות. המיעוט הערבי מפגין מגמה מפליאה של פרגמטיות בהתנהגותו, בדפוסי פעולתו ובמהות השיח הפוליטי-העממי, אולם אין בכך משום התנערות מזהות הלאומית או מעמדות היסוד ביחס לנרטיב הציוני. כרפלקציה למגמת ההתפוררות במרחב הערבי, המיעוט הערבי בישראל חותר להעצים את מגמת האזרחות מתוך שיקולים תועלתניים, שהרי השיח הלאומי לא הוביל לשיפור מעמדו של המיעוט הערבי או לשינוי מהותי במשוואה הקיימת בינו לבין המדינה ובין קבוצת הרוב היהודית. על כן, לאור המכוי הסתום המתמשך ומגמת ההתפרקות במרחב הערבי, המיעוט הערבי מנסה למקסם את היתרונות התועלתניים הנגזרים מזהותו האזרחית. העצמת השיח האזרחי היא תולדה של תסכול ושל התגברות התחושה הכללית כי המרחב הערבי חדל מלהיות עוגן נפשי או מוראלי עבור המיעוט הערבי בישראל. אמל ג'מאל הטיב לתאר זאת במאמרו האחרון, באומרו:

מטבע החתרנות הצעירה כנגד תיאורית האזרחות המוצעת לצעירים הערביים אינו בר-המרה בקרב רבים ממקופחי החברה הערבית, החשים שהמציאות היומיומית שלהם מחייבת אותם להתפשר על שאיפותיהם האמיתיות ולקבל, ולו בחוסר רצון רב, את תכתיבי המציאות הציונית שבתוכה הם חיים. (ג'מאל, 2018: 135).

ההחרפה במאבקים העדתיים במרחב הערבי, ובמיוחד בעיראק ובסוריה, יוצרת מגמות זהותיות והתנהגותיות סותרות. מצד אחד, האכזבה מהאפקט האנרכיסטי והאלים שיצרו המהפכות, התפרקות המרקם החברתי-הערבי וקריסת הסדר המדינתי במרחב הסובב אותנו, תרמו באופן משמעותי להתחזקות גישות פרגמטיות-ריאליסטיות ביחס למדינת ישראל. ואולם מנגד, עליית קרנו של הזרם האסלאמיסטי על כל גווניו, הקונפליקטים העדתיים והאלימות הגואה מחוללים מעין רגרסיה אל תוך הזהויות הקהילתיות, נוסח המגמה האופיינית לאזור בשני העשורים האחרונים. המציאות האלימה הנזילה, שלה

גרמו מהפכות אלה, הופכת את הבלבול, התסכול והאכזבה למאפיין המעצב בכל הנוגע לדיאלקטיקה בין החברה הערבית בישראל לבין המרחב.⁶⁰ הדיאלקטיקה בין ההווה הפוליטית של המיעוט הערבי לבין המתחולל במרחב הערבי מלמדת על שתי תוכנות. ראשית, המרחב הערבי הוא גורם מעצב ביחסיו של המיעוט הערבי עם ישראל. שנית, עצם קיומם של שיח וויכוח בתוך החברה הערבית סביב "האביב הערבי" לא מותיר מקום לספק כי המיעוט הערבי מתכתב, ובעוצמה, עם המרחב.

המהפכות הללו חשפו ואף העמיקו את הפערים והמתחים העדתיים בעולם הערבי, ובכלל זה בחברה הערבית בישראל, שהרי העדתיות הפוליטית הפכה תופעה מכווננת, אם לא המכווננת ביותר, במזרח התיכון-הערבי. הבחירות המוניציפאליות בנצרת ומפעל גיוס הנוצרים מהווים, ללא ספק, אינדיקציה ברורה לעליית סף המתח הבין-עדתי בתוך החברה הערבית. מה שניתן לומר בוודאות הוא, שמהפכות מה שמכונה "האביב הערבי" יצרו שלב נוסף באקסודוס של הנוצרים מהמזרח התיכון, שלב שמלווה ברדיקליזציה אסלאמיסטית-ג'יהאדיסטית חסרת תקדים מבחינת היקפה והברוטאליות שלה בעת החדשה. המהפכות העממיות שפרצו בשם האזרחות ובשם האידיאולוגיות הטוטליטריות הפילו משטרים ששלטו וחיזקו את השיח האזרחי שבשמו מנסים הציבוריות והחוגים האינטלקטואלים הערבים לאתגר את מדינת הלאום בישראל. יחד עם זאת, האסלאמיזציה הג'יהאדיסטית, האנרכיה, והאלימות הגואה במרחב הערבי, מזינות מגמות של לוקליזם, ויש בהן כדי לחזק מגמות פרגמטיות ואת הפרטיקולריזם הפוליטי של המיעוט הערבי בישראל. העולם הערבי עובר טלטלה חסרת תקדים בתולדותיו בעת החדשה ונמצא בשיאו של תהליך טרנספורמציה דרסטית. מציאות זו של התפוררות ופרכוס מעמידה את החברה הערבית בישראל במצב של מבוכה, דילמה ואנדרלמוסיה רעיונית, הנע בין אכזבה עמוקה מהמרחב הערבי לבין ניכור מעמיק כלפי מדינת הלאום היהודית, המאיימת על מעמדה האזרחי של החברה הערבית. מכל מקום, האפקט ההרסני, האנרכיסטי והמלחמתי של המהפכות הללו העמיק את המגמות הפרגמטיות בקרב האוכלוסייה הערבית, ואולי יש בכך, מבחינתה של החברה הערבית, משום הזדמנות היסטורית לעיצוב מחדש של יחסי המדינה עם המיעוט הערבי על בסיס השיח האזרחי. באותה נימה, הזדמנות זו הולכת ונשחקת מצידה של המדינה, שהרי מאז פרוץ ההתקוממויות של "האביב הערבי" המערכת הפוליטית הישראלית אינה חשה חובה להצטרף או להצדיק את מדיניותה הגזענית, דבר שבא לידי ביטוי בקידומו של חוק הלאום. בעוד החברה הערבית חותרת לאזרוח השיח, נראה כי המדינה מנצלת את התמורה בדעת הקהל המערבית ואת המצב בעולם הערבי כדי לקבץ את יהדותה המתבדלת של המדינה (Jamal, 2016).

הערות

- 1 המאמר עושה שימוש במכלול המונחים הקבילים בשיח האקדמי לציון המיעוט הערבי בישראל.
- 2 מחקריהם החלוציים של ג'מאל, ג'אנם, סמוחה, יפתחאל ואחרים מציבים את יחסי מדינת הלאום עם המיעוט הערבי הפלסטיני בישראל במוקד השיח האקדמי על החברה הערבית בישראל, ראו לדוגמה: Jamal, 2011; Ghanem, 2001.
- 3 להרחבת מושג זה ראו הרצאתו של פרופ' שלמה אבינרי במסגרת כנס אביר החמישי: <https://www.youtube.com/watch?v=jbdA47TQJqk>
- 4 ריאיון עם ג'אראא זעבי: "אל-רביע אל-ערבי ואל-פלסטניון מואטני אסראיל", אל-מצדר, 9 בספטמבר 2013, ראו גם ע'דא ג'דא רינאווי-זועבי, "האביב הערבי והפלסטנינים במדינת ישראל", מיתווים, ספטמבר, 2013, עמ' 2-3.
- 5 מרכז אעלאם, "אל-תקריד אל-אסתראתיג'י: אל-ערב אל-פלסטניון דאח'ל אל-ח'ט אל-אח'ד'ר", נצרת 2016, עמ' 19.
- 6 ראו את המסמך מאת רג'א זעאתרה: "נקאש רפאקי צריח חול אדאא אל-אתחאד פי אל-מסאאלה אל-סוריה". מרץ 2013, נמסר למחברים על ידי רג'א זעאתרה.
- 7 פריד חסן שאקר, "מן דרוס ת'וראת אל-רביע אל-ערבי", אל-אתחאד (חיפה), 3 באוקטובר 2013. ראו גם מאמרו של עצאם מח'ול, "ליס באל-עדואן אל-אמבריאלי ואנמא במקאומתה יתחרר אל-שעב אל-ליבי", אל-אתחאד, 21 במרץ 2011.
- 8 סמיח גנאדרי, "בורכת יא שעב מצר", אל-אתחאד (חיפה), 20 ביוני 2014.
- 9 עצאם מח'ול, "מן חאפת אל-חרב פי סוריה... אל'א מנקטה ח'אליה מן אסלחת אל-דמאר אל-שאמל", אל-אתחאד, 14 בספטמבר 2013. ראו גם: אותו מחבר, "מא יחדת' פי סוריה... ואל-אהדאף אל-אסתראתיג'יה אל-כברא", אל-אתחאד, 5 בנובמבר 2011.
- 10 ראו מאמרו של מזכ"ל המפלגה מחמד נפאע, "אל-נאחיה אל-פכריה ואל-מוקף מן סוריא", אל-אתחאד (חיפה), 3 במאי 2014. ראו גם מאמרו של עצאם מח'ול, "אל-אמבריאליה אל-מתח'יילה ותפכיכ אל-לע'ז חול סוריה", אל-אתחאד (חיפה), 18 באוקטובר 2011.
- 11 ראו את סיכום הרצאתו של וליד אל-פאהום, "לא פרק בין אל-צהיוניה ואל-אסלאם אל-סיאסי פי אל-ח'לט בין אל-דין ואל-דולה", אל-אתחאד (חיפה), 28 בספטמבר 2014.
- 12 נעים אל-אשהב, "אל-אסלאם אל-סיאסי, אלא אין?" הנספח של אל-אתחאד (חיפה), 23 באוגוסט 2013.
- 13 אל-שיח' ראיד' צלאח, "אל-רביע אל-איראני ואל-ג'רח אל-פלסטניני", צות אל-חק ואל-חריה (אום אל-פחם), 24 בינואר 2014.
- 14 שיח' רבראהים צרצור, "אן אל-אואן לתדח'ל עסקרי ערבי-תורכי לחמאית אל-שעב אל-סורי מן אל-והש אל-בעת'י, דניא אל-ושן, 12 בפברואר 2012, <https://www.alwatanvoice.com/arabic/news/2012/02/15/249018.html> (25 באוגוסט 2017).
- 15 ראו נאומו של השיח' ראיד צלאח, צות אל-חק ואל-חריה (אום אל-פחם), 21 בדצמבר 2012, עמ' 17-16.
- 16 ראו מאמרו של חסן צנע אללה, "תקדיר מוקף... מוקף איראן מן אל-ת'וראת אל-ערביה", (אום אל-פחם: מרכז אל-דראסאת אל-מעאצרה), מרץ 2013, עמ' 2.
- 17 ראו מאמרם של חסן צנע אללה ומג'די טה, "אל-משהד אל-מצרי אלא אין? תקדיר מוקף" (אום אל-פחם: מרכז אל-דראסאת אל-מעאצרה), יוני 2013, עמ' 5.
- 18 חסן צנע אללה, "אל-צראע פי סוריא בין מעאדלתין", (אום אל-פחם: מרכז אל-דראסאת אל-מעאצרה), 13 במאי 2014, עמ' 1.
- 19 שם, עמ' 3-5.

- 20 חסן צנע אללה, "תקדיר אל-מוקף... מוקף איראן מן אל-ת'וראת אל-ערביה", (אום אל-פחם: מרכז אל-דראסאת אל-מעאצרה), מרץ 2013, עמ' 2-3.
- 21 שם, עמ' 4.
- 22 ראו מאמרו של השיח' ראיד צלאח, "בשאר ודאעש וג'האן לעמלה ואחדה", באתר יאפא 48:
<http://yafa.aiforms.com/?mod=articles&ID=18718>
 (תאריך כניסה אחרון: 25 באוגוסט 2017)
- 23 ראו לשון ההודעה מבית מדרשה של התנועה האסלאמית:
<https://yaffa48.com/?mod=articles&ID=16515>
- 24 ראו את הדיווח על הוויכוח שעוררה הצהרתו של השיח' כמאל אל-ח'טיב:
<http://panet.co.il/article/856437>
- 25 ראו הצהרתו של השיח' כמאל אל-ח'טיב, "אל-קדס עאצמת אל-ח'לאפה אל-אסלאמיה", באוקטובר 2014: <http://www.pls48.net/?mod=articles&ID=1188641>
 (תאריך כניסה אחרון: 25 באוגוסט 2017).
- 26 ראו את מאמרו של ג'קי ח'ורי, "מה גורם לערבים הישראלים להיכנס אל תוך השבר הסורי", הארץ (תל-אביב), 10 באוגוסט 2014.
- 27 ראו מאמרו של עזמי בשארה, "מן קמע אל-ת'ורה אל-וטניה אלא צראע אל-מחאור אל-ח'ארג'יה", אל-ערבי אל-ג'דיד (לונדון), 19 באוקטובר 2014.
- 28 שם.
- 29 ראו מאמרו של באסל ע'טאס, "כלמאת ען אל-ת'ורה ופיהא", 18 בפברואר 2012, ראו בקישור הבא:
<http://www.qadita.net/archive/politics/basel-2/>
- 30 חנין זועבי, "עזמי בשארה: בוצלת אל-פכר ואל-ממארה", אל-ערבי אל-ג'דיד (לונדון), 6 באפריל 2014. <https://www.alaraby.co.uk/opinion/2014/4/6/>
 (תאריך כניסה אחרון: 25 באוגוסט 2017).
- 31 שם.
- 32 חנין זועבי, "חרית אל-שעוב אל-ערביה היא סואל אל-ת'וראת אל-ערביה", ערב 48, 17 בפברואר 2012: <http://www.arab48.com/?mod=articles&ID=89304>
 (תאריך כניסה אחרון: 25 באוגוסט 2017).
- 33 ראו מאמרו של ג'קי ח'ורי, "רוב הציבור הערבי בעד הצטרפות לממשלה", הארץ (תל-אביב), 20 בפברואר 2015.
- 34 הסקר נערך בדצמבר 2015, ראו בקישור הבא: <https://www.youtube.com/watch?v=BaiyQNuOhcQ>
- 35 להרחבה, ראו את מדד הדמוקרטיה במכון הישראלי לדמוקרטיה בין השנים 2008-2016:
<https://www.idi.org.il/books/>
- 36 ודיע עואודה, "אסתטלאע ראי לפלסטיני אל-דאח'ל יכשף ען חקיקתין האמתין", אל-קודס אל-ערבי, 16 בפברואר 2017. <http://www.alquds.co.uk/?p=675353>
 (תאריך כניסה אחרון: 25 באוגוסט 2017).
- 37 לפי ממצאי סקר שנערך במאי 2017, ואשר נתוניו הוצגו בכנס ההון האנושי בחברה הערבית בישראל שנערך בטייבה ב-20 במאי 2017, רק 24% מכלל הנשאלים הביעו אמון בוועדת המעקב, לעומת 20% שהביעו אמון בוועד הרשויות המקומיות, ואילו חברי הכנסת הערבים זוכים באמונם של 14% בלבד.
- 38 להלן: המניפסט של תנועת כפאח: <http://www.panet.co.il/article/858231>
 (תאריך כניסה אחרון: 25 באוגוסט 2017).
- 39 לראיון המלא עם דובר הארגון מר' איימן חאג' יחיא ראו:
<https://www.youtube.com/watch?v=jS-D9FBuHjw>
 (תאריך כניסה אחרון: 25 באוגוסט 2017).
- 40 למידע נוסף על אודות התנועה, ראו עמוד הפייסבוק הרשמי של צעירי השינוי:

- https://www.facebook.com/pg/Shababeltaghyer/about/?ref=page_internal
(תאריך כניסה אחרון: 25 באוגוסט 2017).
- 41 להלן הקישור להחלטת רשימת צעירי השינוי להתמודד לבחירות בנצרת:
<http://www.bukja.net/archives/46983>
(תאריך כניסה אחרון: 25 באוגוסט 2017).
- 42 זאהר בולס, עאמר יזכ וריאד' אבו אסעד, "אל-זלזאל: דראסה חול ג'בהת אל-נאצרה אל-דימוקראטיה, 1975-2014. נצרת: 2014, עמ' 24.
- 43 בהקשר זה ניתן לציין התארגנויות מקומיות כגון: אל-חראכ אל-שבאבי בס'חנין, שיצא נגד חלוקת המגרשים לזוגות הצעירים בס'חנין.
- 44 ראו את הסיקור של: Kamal Sido and Tojna Kalusmann, Threatened by Change: Chrisitan Minorities in the Middle East. *Göttingen: Society of Threatened People*, March 2014, pp. 3-9.
- 45 כתבתו של אמנון בן ימין, "דילמת הגיוס של הנוצרים" הטלוויזיה הישראלית, הערוץ הראשון, תכנית מבט, 25 בדצמבר 2012. <https://www.youtube.com/watch?v=rToTAcOEOqY>.
(תאריך כניסה אחרון: 25 באוגוסט 2017).
- 46 ריאיון שערך יוסרי ח'זראן עם האב גבריאל נדאף, נצרת, 21 באוגוסט 2014.
- 47 שם.
- 48 שם, ראו גם: "גיוס הנוצרים לצה"ל מאיים לפלג את החברה הערבית, הארץ (תל-אביב), 9 בפברואר 2014.
- 49 "משבר הזהות של הערבים הנוצרים בישראל", מעריב (תל-אביב), 29 בדצמבר 2013.
- 50 "כינוס משרד הביטחון לגיוס נוצרים עורר זעם בנצרת", הארץ (תל-אביב), 31 באוקטובר 2012.
- 51 "נתניהו הורה על הקמת פורום לקידום גיוס נוצרים לצה"ל ולשירות לאומי", הארץ (תל-אביב), 5 באוגוסט 2013.
- 52 Rupert Shortt, "Christianophobia", London 2012, p. viii.
- 53 להרחבה על פעילותו, ראו את האתר של חבר הכנסת יריב לוין באתר הכנסת.
- 54 ראו מכתבו הגלוי של המשורר מרואן מח'ול אל אמיר המאמינים החמודים של דאעש, מאת מרואן מח'ול (תרגום מערבית עידן בריר), הארץ (תל-אביב), 5 בספטמבר 2014.
- 55 סמיח גנאדרי, "אל-דוא אל-נהר'וי ללערב אל-מסיחין מנד' ט'הור אל-מסיחיה וחתא אל-עצר אל-ראהן", אל-אתחאד (חיפה), 12 בדצמבר 2012.
- 56 מאמרו של האקונומוס צאלח ח'זרי, "עלא האמש מואתמר סח'נין למנאהדת אל-תג'ניד", אל-אתחאד (חיפה), 25 ביוני 2015.
- 57 ראה ראו סיכום הרוח שהכין מרכז החירום הערבי, כל אל-ערב (נצרת), 28 במאי 2010. על פי הרוח 39% מהיישובים הערבים סבלו מאלימות על רקע עדתי או חמולתי.
- 58 ראו את הצהרתו של השר ג'דעון סער: "סער: ההכרה בלאום הארמי עושה צדק":
<http://www.ynet.co.il/articles/0,7340,L-4582715,00.html>
(תאריך כניסה אחרון: 25 באוגוסט 2017).
- 59 ראו את מאמרו של אמל ג'מאל, "אל-טאאפיה: מן אנתהאזית אל-אנתמא אלא מאססת אל-תעדריה",
<https://www.arab48.com/>
(תאריך כניסה אחרון: 7 בספטמבר 2017).
- 60 ראו מאמרו של עלא חליהל, "נעם ללעלמאניה, לא ללח'לאפה", 12 בספטמבר 2015:
<http://www.qadita.net/featured/alahlehel/>
(תאריך כניסה אחרון: 25 באוגוסט 2017).

רשימת המקורות

- אבו ראס, ת'. 2014. פלסטיניו אל-נקב פי מואג'הת מח'טט בראור. מג'לת אל-דראסאת א-פלסטיניה, 99: 120-125. (ערבית).
- אלחאג', מ' ורוזנפלד, ה'. 1990. השלטון המקומי הערבי בישראל. גבעת חביבה: המכון ללימודים ערביים.
- אלחאג', מ'. 2000. זהות ואוריינטציה בקרב הערבים בישראל: מצב של פריפריה כפולה. בתוך: ר' גביון וד' הקר (עורכים), השסע היהודי-ערבי בישראל: מקראה, 13-33. ירושלים: המכון הישראלי לדמוקרטיה.
- אלחאג', מ'. 2007. מגמות בהצבעת הערבים בישראל לכנסת. בתוך: א' רכס (עורך), המיעוט הערבי בישראל והבחירות לכנסת ה-17, 7-21. אוניברסיטת תל אביב: מרכז משה דיין לחקר המזרח התיכון ואפריקה, אמארה, מ'. 1998. החמולה בפוליטיקה הערבית: הסתגלות לדפוסים משתנים. בתוך: א' רכס (עורך), הערבים בפוליטיקה הישראלית: דילמות של זהות, 91-97. מרכז משה דיין: אוניברסיטת תל אביב. בוימל, י'. 2007. צל כחול לבן: מדיניות הממסד הישראלי ופעולותיו בקרב האזרחים הערבים, השנים המעצבות: 1958-1968. חיפה: פרס הוצאה לאור.
- בוימל, י'. 2011. הממשל הצבאי. בתוך: נ' רוחאנא וא' וסבאע' ח'ורי (עורכים), הפלסטינים בישראל: עיונים בהיסטוריה, בפוליטיקה ובחברה: 46-56. חיפה: מדה אל-כרמל, המרכז הערבי למחקר חברתי-יישומי. בשארה, ע'. 1993. על שאלת המיעוט הפלסטיני בישראל. תיאוריה וביקורת: 7-20. ירושלים: מכון ון ליר בירושלים.
- בשארה, ע'. 1995. משבר ההנהגה הערבית – היכן דור ההמשך. בתוך: א' רכס ות' יגנס (עורכים), הפוליטיקה הערבית בישראל על פרשת דרכים, 33-46. אוניברסיטת תל אביב: מרכז משה דיין לחקר המזרח התיכון ואפריקה.
- בשארה, ע'. 1999. הערבי הישראלי: עיונים בשיח פוליטי שסוע. בתוך: ע' בשארה (עורך), בין האני לאנחנו: הבניית זהויות וזהות ישראלית, 169-190. ירושלים: מכון ון ליר בירושלים.
- בשארה, ע'. 2002. אלח'טאב אלסיאסי אלמכתור ודראסאת אוח'רא, ראמאללה: מוואטן – המרכז הפלסטיני ללימודי הדמוקרטיה. (ערבית).
- בשארה, ע'. 2003. אלנהדה אלמועאקה, ראמאללה: מוואטן – המרכז הפלסטיני ללימודי דמוקרטיה. (ערבית).
- בשארה, ע'. 2014. סוריה: דרב אל-אאלאם נחו אל-חריה. אל-דוחה: אל-מרכז אל-ערבי ללאבחת' ודראסת אל-סיאסאת. (ערבית).
- בשיר, נ'. 2006. יום האדמה: בין הלאומי לאזרחי. חיפה: מדה אל-כרמל, המרכז הערבי למחקר חברתי-יישומי.
- גאנם, ה'. 2009. לבנות את האומה מחדש: אינטלקטואלים פלסטינים בישראל. ירושלים: האוניברסיטה העברית בירושלים והוצאת ספרים ע"ש מאגנס.
- גאנם, א'. 1996. הפלסטינים בישראל חלק מהבעיה ולא מהפתרון: שאלת מעמדם בעידן של שלום. ממשל ויחסים בינלאומיים, 41-42: 123-145.
- ג'אנם, א'. 2001. מפלגות זרמים אידאולוגיים בקרב המיעוט הערבי-פלסטיני בישראל. מדינה וחברה, 89-114. חיפה: אוניברסיטת חיפה.
- ג'אנם, א'. 2013. האזרח הערבי המתעורר. ארץ אחרת, מהדורה 69.
- ג'אנם, א' ואוסצקי-לזר, ש'. 2001. ישראל כדמוקרטיה אתנית: מבחן ההצבעה הערבית בבחירות לכנסת ה-15. בתוך: א' אריאו ומ' שמיר (עורכים), הבחירות בישראל – 1999, 171-202. ירושלים: המכון הישראלי לדמוקרטיה.
- ג'אנם, א' ומוסטפא, מ'. 2009. אלפלסטיניון פי אסדראאיל, סיאסת אלאקליה אלאסליה פי אלדולה אלאת'ניה. מרכז מדאר: ראמאללה. (ערבית).
- ג'בארין, י'. 2010. על מעמדו החוקתי של המיעוט הערבי בישראל. מדינה וחברה (1): 105-140. חיפה: אוניברסיטת חיפה.

- ג'מאל, א'. 2002. הימנעות כהשתתפות: על תעתועי הפוליטיקה הערבית בישראל. בתוך: א' אריאו ומ' שמיר (עורכים), *הבחירות בישראל – 2001*, 57-100. ירושלים: המכון הישראלי לדמוקרטיה.
- ג'מאל, א'. 2004. בין מולדת, עם ומדינה: פטריוטיזם בקרב המיעוט הפלסטיני בישראל. בתוך: א' בן-עמוס ור' וברטל (עורכים), *פטריוטיזם: אוהבים אותך מולדת*. 399-452. תל אביב: הקיבוץ המאוחד – קו אדום.
- ג'מאל, א'. 2005. זכויות קיבוציות למיעוטים מקוריים: היבטים תיאורטיים ונורמטיביים. בתוך: א' רכס וש' אוסצקי-לזר (עורכים), *מעמד המיעוט הערבי במדינת הלאום היהודית*, 27-44. תל אביב: מרכז משה דיין ללימודי המזרח התיכון ואפריקה.
- ג'מאל, א'. 2014. נזילות הלקסיקון הפוליטי הפלסטיני בישראל בצל האביב הערבי, ארץ אחרת, מהדורה 69.
- ג'מאל, א'. 2016. החברה האזרחית הערבית בישראל: אליטת חדשות, הון חברתי ותודעה אפוזיציונית. תל אביב: מכון וולטר ליבך לחינוך לדו-קיום יהודי ערבי והוצאת הקיבוץ המאוחד.
- ג'מאל, א'. 2018. תודעה כפולה והתנגדות מושהית: על הדילמות הפוליטיות של האזרחים הערבים בישראל בצל האביב הערבי. *המרחב הציבורי*, גיליון 13: 99-138.
- גביון, ר'. 2009. הרהורים על ועדות חקירה ועל מעמד המיעוט הערבי בישראל. תל אביב: אוניברסיטת תל אביב.
- הרמן, ת'. 2015. מדד הדמוקרטיה הישראלית. הספרייה לדמוקרטיה, ירושלים: המכון הישראלי לדמוקרטיה.
- וינקלר, א'. 2017. מתקווה גדולה למציאות עגומה: התוצאות הכלכליות של האביב הערבי. בתוך: א' פודה וא' וינקלר (עורכים), *הגל השלישי: מחאה ומהפכה במזרח התיכון*. ירושלים: כרמל, 271-295.
- זועבי, ה' ושחאדה, פ'. 2015. קראאה נסאווייה פי אל-חראק אל-שבאבי אל-פלסטיני פי מנאטק 48, מג'לת ג'דל אל-אלקטורנייה 22: 1-25. (ערבית).
- <http://mada-research.org/wp-content/uploads/2015/02/JDL22-AR-6-FidaHimat.pdf>
(תאריך כניסה אחרון: 25 באוגוסט 2017)
- טה, לכיב (2013). אנעכאסאת אל-ת'וראת אל-ערביה עלא אל-עלאקאת אל-אסלאמיה אל-מסיחיה. אל-לקא, גיליונות 2-3: 162-181. (ערבית).
- יתחאל, א' וג'אנס, א'. 2004. לקראת תיאוריה של משטרים אתנוקרטיים. *מדינה וחברה* 4 (1): 761-788. חיפה: אוניברסיטת חיפה.
- כבהא, מ'. 2007. החברה הערבית בישראל, מהדורה זמנית. יח' 2. רעננה: האוניברסיטה הפתוחה.
- לביא, א'. 2016. החברה הערבית הפלסטינית במדינת ישראל: עת לשינוי אסטרטגי בתהליכי השילוב והשוויון. תל אביב: המכון לחקר הביטחון הלאומי.
- לוסטיק, א'. 1985. ערבים במדינה היהודית: שליטת ישראל במיעוט לאומי, חיפה: מפרש.
- לנדאו, י'. 1993. המיעוט הערבי בישראל 1967-1991. תל-אביב: עם עובד.
- מוסטפה, מ'. 2011. ההשתתפות הפוליטית של התנועה האסלאמית בישראל. בתוך: א' רכס וא' רודנצקי (עורכים), *מיעוטים מוסלמים במדינות רוב לא מוסלמיות: התנועה האסלאמית בישראל כמקרה מבחן*, 99-116. תל אביב: אוניברסיטת תל אביב ומרכז משה דיין ללימודי המזרח התיכון ואפריקה.
- מוריס, ב'. 2010. 1948. תל אביב: עם עובד בשיתוף עם מכללת ספרית ספיר.
- מצא, ד'. 2016. דפוסי ההתנגדות של המיעוט הערבי-פלסטיני בישראל – כחינה היסטורית ומבט לעתיד. תל אביב: המכון לחקר הביטחון הלאומי.
- נויברגר, ב'. 1995. מגמות בהתארגנות הפוליטית של ערביי ישראל. בתוך: א' רכס ות' יגנס (עורכים), *הפוליטיקה הערבית בישראל על פרשת דרכים*, 47-55. אוניברסיטת תל אביב: מרכז משה דיין לחקר המזרח התיכון ואפריקה.
- נח'לה, ח'. 2011. יום אל-ארד' (יום האדמה). בתוך: נ' רוחאנא וא' סבאע' ח'ורי (עורכים), *הפלסטינים בישראל: עיונים בהיסטוריה, בפוליטיקה ובחברה*, 46-56. חיפה: מדה אל-כרמל, המרכז הערבי למחקר חברתי-יישומי.

- סמוחה, ס'. 1998. הישראליזציה של הזהות הקיבוצית והאוריינטציה הפוליטית של הפלסטינים אזרחי ישראל – בחינה מחדש. בתוך: א' רכס (עורך). הערבים בפוליטיקה הישראלית: דילמות של זהות, 41-53. אוניברסיטת תל-אביב: מרכז משה דיין.
- סמוחה, ס'. 2000. המשטר של מדינת ישראל: דמוקרטיה אזרחית, אי-דמוקרטיה, או דמוקרטיה אתנית? סוציולוגיה ישראלית, ב (2): 565-630.
- סמוחה, ס'. 2015. לא שוברים את הכלים: מדד יחסי ערבים-ישראלים בישראל 2012. ירושלים: המכון הישראלי לדמוקרטיה ואוניברסיטת חיפה.
- עלי, נ'. 2013. אל-שבאב אל-פלסטיני פי אסראיל: בין אל-עמל אל-חזבי ואל-חראכ אל-מסתקל, בתוך: ג' הלאל (עורך), אל-חראכאת אל-שבאכיה אל-פלסטיניה, 43-57. ראמאללה: מרכז מסאראת. (ערבית).
- עלי, נ'. 2014. בין עובדיה לעבראללה: פונדמנטליזם אסלאמי ופונדמנטליזם יהודי בישראל. תל-אביב: רסלינג.
- פודה, א' ווינקלר, א'. (עורכים), 2017. הגל השלישי: מחאה ומהפכה במזרח התיכון, ירושלים: כרמל. פלד, י'. 1993. זרים באוטופיה: מעמדם האזרחי של הפלסטינים בישראל. תיאוריה וביקורת (3): 21-35. ירושלים: מכון ון ליר בירושלים.
- פרו, ק'. 2015. תאת'יר אל-תטואראת אל-סוריה פי אל-ואקע אל-דרזי דאה'ל אל-ח'ט אל-אח'ד'ר. מג'לת אל-דראסאת אל-פלסטיניה, 20-26. (ערבית).
- קאדרי, ע'. 2016. אדאא אקתצאדי כאיב קבל אל-אנתפאד'את אל-ערביה. בתוך: פ' ג'ד'ס (עורך), אל-שרק אל-אוסט אל-ג'דיד: אל-אחתג'אג' ואל-ת'ורה ואל-פוד'א פי אל-וטן אל-ערבי. ביירות: מרכז דראסאת אל-וחדה אל-ערביה. (ערבית).
- רבי, ע'. 2016. בחזרה לעתיד: המזרח התיכון בצל 'האביב הערבי'. תל-אביב: רסלינג.
- רכס, א'. 1993. בין קומוניזם ללאומיות ערבית: רק"ח והמיעוט הערבי בישראל (1965-1973). תל-אביב: אוניברסיטת תל-אביב.
- רכס, א'. 2002. הערבים בישראל לאחר תהליך אוסלו: לוקליזציה של המאבק הלאומי. המזרח החדש, מ"ג: 275-303.
- רם, א' ופילק, ד'. 2014. ה-14 ביולי של לפני ליף: עלייתה ונפילתה של המחאה החברתית. תיאוריה וביקורת 41: 17-43.
- שביט, א'. 2011. איסלאמוטופיה: דמוקרטיה בנוסח האחים המוסלמים. תכלת. 29-51.
- שיפטן, ד'. 2005. מאשליית פתרון לבקרת נזקים. בתוך: י' רייטר (עורך), דילמות ביחסי יהודים-ערבים בישראל. ירושלים: הוצאת שוקן.
- שיפטן, ד'. 2011. פלסטינים בישראל: מאבקן של המיעוט הערבי במדינה היהודית. תל-אביב: זמורה-ביתן.
- שקד, ר'. 2012. על הגדר: הפלסטינים בישראל – רדיקליזם לאומי. ירושלים: הוצאות כרמל.
- תומא, א'. 1982. אלטרק אלקפאחי ללג'מאהיר אלערבייה פי אסראיל. חיפה: דאר אבו סלמא ללנשר. (ערבית).
- Achcar, G. (2013). *The People Want: A Radical Exploration of the Arab Uprising*. Berkeley: University of California Press.
- Al-Haj, M., & Rosenfeld, H. (1990). *Arab Local Government in Israel*. Boulder, CO: West view press.
- Cole, J. (2014). *The new Arabs: How the millennial generation is changing the Middle East*. New York.
- Gelvin, J. (2013). Conclusion: The Arab World at the Intersection of the National and Transnational. In: M. L. Haas & D. W. Lesch (Eds.), *The Arab Spring: Change and Resistance in the Middle East*. Boulder.
- Ghanem, A. (2001). *The Palestinian-Arab Minority in Israel, 1948-2000*. New York: State University of New York.

- Ghanem, A. & Mustafa, M. (2010). Arab Local Government in Israel: Partial Modernisation as an Explanatory Variable for Shortage in Management. *Local Government Studies*, 35(4): 457-473.
- Haas, M., & Lesch, D. (2013). Introduction. In: M. L. Haas & D. W. Lesch (Eds.), *The Arab Spring: Change and Resistance in the Middle East*. Boulder.
- Jabareen, Y. (2008). Toward Participatory Equality: Protecting Minority Rights Under International Law. *Israel Law Review*, 635.
- Jamal, A. (2007). Nationalizing States and the Constitution of "Hollow Citizenship": Israel and its Palestinian Citizens, *Ethnopolitics*, 6 (4): 471-493.
- Jamal, A. (2009). *The Arab Public Sphere in Israel*. Bloomington and Indianapolis: Indiana University Press.
- Jamal, A. (2011). *Arab Minority Nationalism in Israel: The Politics of Indigeneity*. London: Routledge.
- Jamal, A. (2016). Constitutionalizing Sophisticated Racism: Israel's Proposed Nationality Law. *Journal of Palestine Studies*, Vol. XLV, No. 3 (Spring): 40-51.
- Jenne, E. (2004). A Bargaining Theory of Minority Demands: Explaining the Dog that Did not Bite in 1990s Yugoslavia. *International Studies*, 48:729-754.
- Lewis, B. (1987). *The Jews of Islam*. Princeton: Princeton University Press.
- Lynch, M. (2012). *The Arab Uprising: The Unfinished Revolutions of the New Middle East*. New York.
- Mendliow, J. (2012). Israel's Palestinian Minority: From "Quietism" to Ethno-nationalism. *Israel Studies Review*, 27 (1):142-160.
- Rabinowitz, D. (2001). The Palestinian of Israel, the concept of trapped minority and the discourse of transnationalism in anthropology. *Ethnic and Racial Studies*, 24(1): 64-85.
- Rouhana, N., & Ghanem, A. (1998). The Crisis of Minorities in Ethnic States: The Case of Palestinian Citizens in Israel. *International Journal of Middle East Studies*, 30 (3):321-346.
- Smootha S. (1984). *The Orientation and Politicalization of Arab Minority in Israel*. Haifa: University of Haifa.
- Smootha, S. (1989). The Arab Minority in Israel: Radicalization or Politicization?. *Studies in Contemporary Jewry*, 5:59-88.
- Susser, A. (2010). *The Rise of Hamas in Palestine and the Crisis of Secularism in the Arab World*. Brandies University: Crown Center for Middle East Studies.